زانكۆی گەرمیان
University of Garmian

خوێندنەوەیەك بۆ هەڕەشەو نیازەكانی جینۆسایدكردنی كورد لە ژێر پەردەی لامەركەزی و ئۆتۆنۆمی بەعسدا 1963–1988

لقمان عبدالله محمد خەیاڵی

بەشی زانستە كۆمەڵایەتیەكان، زانكۆی گەرمیان، كۆلیجی پەروەردەی بنەڕەتی

پێشەكی

پێشینەی دامەزرێنەرانی بەعس و نهێنی لە دروستبونی ئەم حزبە، بەرنامە و پرۆگرامیان و كردار و رەفتاریان لە حوكمڕانی ولاّتدا، هەمووی بە سەر یەكەوە جێگای گومانن ، حزبی بەعس بە تیۆری خوازیاری یەكگرتنەوەی عەرەب بوون بە كردەوە پرۆژەكەیان لە باربرد ، پڕ بە دەم بانگەوازیان بۆ رزگاری فەلەستین و لە ناوبردنی ئیسرائیل دەكرد، كەچی بە دەستێوەردان و خراپی هەڵوێستیان لە كێشەی فەلەستین مەسەلەكەیان سوك و ریسواكرد رزگاركردنی فەلەستینیان كرد بە خەون و سەراب ، لە سایەی چەند دەیەی حوكمڕانی بەعس لە سوریاو عێراق ئەم دوو ولاّتە كاول و وێران بوون خەڵكەكەشی بوون بە ئاوارەی ولاّتان وخەریكی گەدایی و دەروەزەكردنن ، لە كاتێكدا سەر و ژێر زەمینی هەر دوو ولاّت پڕە لەسامان وگەنجینە. بەعس جگە لە شۆفینیزمی پووچ هیچ پەیامێكی ژیان دۆستی ومرۆڤایەتی پێنەبوو، كەچی منەتی ئەوەیان دەكرد ئۆتۆنۆمیان داوە بەكورد ، لە ژێر پەردەی ئۆتۆنۆمیشدا گەلی كوردیان قڕكرد و كوردستانیشی وێرانكرد.

ئامانجی توێژینەوە : ئەم توێژینەوە خوێندنەوەیەكە بۆ هەڵوێستە نیگەتیڤەكانی ناو فەرهەنگی بەعس لە بەرامبەر نەتەوەی كورد وشۆڕشەكەی لە عێراقدا، هەوڵێكیشە بۆ ئاشنا بوون بەو هەرەشەو نیازە پێشوەختانەی بەعس لەمەڕ جینۆسایدكردنی كورد لە دوو قۆناغی حوكمڕانی ئەم حزبە لە ماوەی ساڵانی 1963 – 1968 بە دواوە .

میتۆدی توێژینەوە : رێبازی شیكاری مێژوویی گونجاوترین میتۆدی زانستیە بۆ توێژینەوە مێژووییەكان، توێژەر هەوڵیداوە كەڵك لەم جۆرە میتۆدە وەربگرێت بۆ هەڵسەنگاندنی زانیارییەكان ولێكدانەوەی بەڵگەنامەكان لە پێناو گەیشتن بە بڕیاری دروست لە بارەیانەوە وخستنە روویەكی زانستیانەی بابەتی توێژینەوەكە

پێكهاتەی توێژیتەوە: خۆی لە دەستپێك وسێ تەوەرەی تایبەتدا دەبینێتەوە. لە دەستپێكدا توێژەر بیرۆكەیەكی گشتی لە سەر بەعس و دامەزراندنی و مامەڵەكردنی ناسروشتیان لە گەڵ ئەجنداكان دەخاتە روو .

تەوەرەی یەكەم : چاوخشاندنێكی خێرایە بە فەرهەنگی بەعسدا بۆ دەرخستنی هەڵوێستەكانی لە بەرامبەر گەلی كورد، كە بە سەریەكەوە هەڵوێستی نادروستن و بەڵگەن لە سەر گیرۆدە بوونی بەعس بە گرێ كوێرەی شۆفینزمی و رەگەزپەرستی كوێرانە.

تەوەرەی دووەم : تایبەتكراوە بۆ ئاشنابوون بە ئاكاری بەعس، لە ماوەی یەكەم قۆناغی حوكمڕانیان لە دوای كودەتای شوباتی 1963 هەوڵ و كۆششیان بۆ جێبەجێكردنی بەرنامەكەیان(نیازە پێشوەختەكانیان)، كە دەیانویست لە ژێر پەردەی لامەركەزیدا چەندیان بۆ بكرێت بۆ لە ناوبردنی شۆڕشی كورد درێغی نەكەن.

تەوەرەی سێیەم: تیشك دەخاتە سەر دووبارە هاتنەوەی بەعس بۆ دەسەڵات لە عێراق 1968و هەوڵەكانی بۆ ملكەچكردنی كورد بە ئۆتۆنۆمییەكی كارتۆنی . توێژەر لەم تەوەرەشدا هەڕەشەكانی بەعس بۆ لە ناوبردنی شۆڕشی كورد دەخاتە روو، كە لە میانی جەنگی عێراق –ئێراندا و بە تایبەت لە 1987–1988 لە كیمیابارانی هەڵەبجە و هەڵمەتەكانی ئەنفالدا بە كردار جێبەجێی كردن .

هەڵسەنگاندنی سەرچاوەكان : ئەم توێژینەوە پشت دەبەستێت بە كۆمەڵێك سەرچاوەی دۆكۆمێنتاری و كتێبی بەنرخ كە زۆر بابەتیانە نوسراونەتەوە، رەنگە لە هەموویان گرنگتر راپۆرتەكانی دەزگای (میدل ئیست وۆچ) بێت ، كە لە شێوەی كتێبدا چاپكراوە بە ناونیشانی (جینۆساید لە عێراقدا)، هەروەها كتێبی (كوردستان یان كلۆڵی نەتەوەیەك) لە نوسینی (جۆناسان سی راندل)، كە زانیاری زۆر بە نرخ لە خۆ دەگرێت ، بێگومان كتێبەكانی (نەوشیروان مستەفا) (لە كەناری دانوبەوە بۆ خڕی ناوزەنگ) و(پەنجەكان یەكتری دەشكێنن) و (خولانەوە لە ناو بازنەدا) بە سەرچاوەی زۆر بە پێز دادەنرێن، چونكە نوسەر لە ئاستی بەرپرسیاریێتی بەرز و لە ناو رووداوەكاندا ژیاوە ، هەروەها كتێبی (التیارات السیاسیه فی كردستان العراق) لە دانانی (صلاح الخرسان) ئەویش سەرچاوەیەكی دانسقەی بەكەڵكە و زانیاری دروست و زۆر بابەتی تێدایە، ئەمە جگە لە چەندین كتێب و یاداشت و سەرچاوەی تری بەنرخ كە لێرە دەرفەت نییە هەموویان هەڵسەنگێنین .

توێژەر هەوڵدەدات لە دوو توێی توێژینەوەكەی وەڵامی دروستی هەبێت بۆ ئەم پرسیارانەی لای خوارەوە :

1– ئایا لە فەرهەنگی بەعسدا هەڵویستێكی جوامێرانەی مرۆڤدۆستانە هەبووە بۆ چارەسەركردنی گرفتی كەمینە نەتەوایەتییەكان ؟

2– ئایا بەعس راستگۆ بوو لە پێشنیاركردنی پرۆژەی لامەركەزی ساڵی 1963 و یاسای ئۆتۆنۆمی ساڵی 1974، كە تاكلایەنە رایگەیاند ؟ یان ئەوانە تەنها پەردە بوون بۆ شاردنەوەی بەرنامەكەی تریان كەلە گەڵ تێپەربوونی رۆژگار گەیشتە ئاستی قڕكردن و جینۆسایدكردنی كورد؟

3– ئەگەر هێشتا مەترسی نەهامەتی و جینۆسایدكردن ماوە لە سەر كورد ، هێزە كوردییەكان لەم قۆناغە تازەدا چی بكەن بۆ یەكلاكردنەوەی چارەنووسی گەلەكەیان بەر لەوەی تووشی نەهامەتی تر بن لە رۆژگاری داهاتوودا؟

دەستپێك

حزبی بەعس كە لە 7ی نیسانی 1947 و لە هەلومەرجێكی زۆر هەستیار و ناسكدا دامەزرا، لە سەروبەندی جەنگی سارد وئاڵۆزبوونی زیاتری ململانێی نێوان عەرەب وجولەكە و لە دوای راگەیاندنی قەوارەی ئیسرائیل لە ئایاری 1948، بە پێی بۆچوونی چاودێرانی سیاسی دەستێكی دەرەكی (مژدە دەری و رۆژهەڵاتناسی) دژ بە نەتەوەی عەرەب و پەیامی لە مێژینەی ئیسلام لە پشت ناردنەوەی (میشێل عەفلەق1910 – 1989 [٣])ی مەسیحی بوو لە پاریسەوە بۆ دیمەشق، بۆیە بە دوور نازانرێت ئامانج لە دامەزراندنی ئەم بەعسی بەناو سۆسیالیستیە لەو رۆژگارەدا تەنها بۆ لەمپەر دانانبێت لە بەردەم بڵاوبونەوەی هزری كۆمۆنیزم، كە پێگەیەكی جەماوەری بەرچاوی هەبوو لە عێراق و سوریا ، پێداگری بەعسیش لە سەر پیرۆز راگرتنی هزری ناشیۆنالیومی وتێهەڵكێشكردنی

ساختەی بە مێژووی ئیسلام لە ڕێگەی بەکارهێنانی ناوی (بەعس) کە بە واتای زیندوو کردنەوەی نەتەوە دێت ئامانجێکی تری نهێنی بەعس بووە بۆ خۆ نواندن وفریودانی جەماوەر، کە ئەو پارتێکی خاوەن گوتاری ئاینیشە و لە پێناو زیندوو کردنەوەی ڕۆڵی مێژوویی نەتەوەی عەرەب هاتووەتە گۆڕێ، بەڵام لەراستیدا بەعس بە کردەوە سکولاریزمێکی(Secularism)کەم وێنە بوو هەمیشە زەوتکردنی هێزی ئیسلامی و راودوونانی پەیڕەوانی بە ئامانجی سەرەکی خۆی دەزانی[٤٤].

حزبی بەعس بەدرێژایی بوونی لە ئۆپۆزسیۆن و تەمەنی حوکمڕانی خۆی لە هەر دوو وڵاتی سوریا و عێراقدا و لە ژێر بیانووی کارکردن لە پێناو ئامانجە باڵاکانی نەتەوەی عەرەبدا هەمیشە گەلی عەرەبی ئەم دوو وڵاتەیان توشی نەهامەتی وشکستی یەك لە دوای یەك کردووە، واقیعی تاریك و دژواری ئەمڕۆی ئەم دوو وڵاتەش گەورەترین بەڵگەی حاشا هەڵنەگرە لە سەر پەیامی نامرۆڤانەی بەعس لەماوەی پەنجا ساڵی رابڕدووی حوکمڕانییان لەم دوو وڵاتەدا ، بەعس لە دوای شۆڕشی 14 تەمموز 1958دەستیان کرد بە دژایەتیکردنی سەرکردەی شۆڕش (عبدالكريم قاسم1958 – 1963)، بە بیانوی ئەوەی میللی گەرایەو (شعوبیە) دژی یەکێتی و یەکگرتنەوەی عەرەبە و دیکتاتۆرە و شۆڕشی تەممووزی بە لاڕێدا بردووە، هەوڵیشیان دا بۆ تیرۆکردنی لە تەشرینی یەکەمی 1959[٤٤٤]، دواتریش بەعس بە پێی پلانێکی بەرنامە بۆ دارێژراو لە 8شوبات 1963 توانیان لە کودەتایەکی گومانلێکراودا دەسەڵاتی قاسم بروخێنن، کاتێك گەیشتنە دەسەڵات لە عیراق و سوریا ساڵی 1963 ، بە هیوای خۆشیرینکردن لای جەماوەری عەرەب لە هەر دوو وڵاتدا خێرا کەوتنە گفتگۆکردن لە گەڵ سەرۆکی میسر (جمال عبدالناصر 1953– 1970) لە پێناو دامەزراندنی دەوڵەتێکی عەرەبی یەکگرتوودا، کەچی عبدالناصر هەر زوو لە مەبەستی بەعسیەکان تێگەیشت و دەیزانی ئامانجیان لە گفتگۆی یەکگرتنەوە تەنها بۆ لاوازکردنی پێگەی ئەوە لە جیهانی عەرەبیدا ، بۆیە زۆری پێنەچوو سەرۆکی میسر لە پرۆژەی یەکگرتنەوەی عەرەبی کشایەوە، بە تایبەت دوای لێدانی ناسرییەکان لە دیمەشق لە 18 تەمموز1963[٤٥] . لە پشتیوانیکردنی کێشەی فەلەستینیشدا بەعس هیچ پرۆژەیەکی نەتەوەییان نەبوو بۆ پشتگیریکردن لە دۆزی رەوای فەلەستین ، جگە لە ئاڵۆزکردنی ئەم دۆزە و بەدەستتێوەردانیان لە ڕێکخراوی (فتح[٤٦]) بە سەرکردایەتی (یاسر عەرەفات1929–2004[٤٧]) تێوەگلانیان لە ئاژاوەو رووداوە دڵتەزێنەکانی ئەیلولی 1970 کە لە ئوردن روویداو بووە هۆی کوژرانی سەدان فەلەستینی و دەرچوونی ڕێکخراوی فتح لە خاکی ئوردن[٤٤٨] . لە تێڕوانینیان بۆ کێشەی کەمینەکان بە تایبەت مەسەلەی کورد لە هەر دوو وڵاتی سوریا و عێراق بە هۆی تەسکبینی و هزری شۆفینزمی بەعسەوە گەلی کورد لە سوریا تا ئێستاش سەدان هەزار کوردی سوری ڕەگەزنامەی لێ قەدەغە کراوە[٤٤٤٤] لەعێراقی بەعسیشدا گەلی کورد بەکردەوە تووشی قڕکردن و جینۆساید بوو، ئەم توێژینەوە لە سێ تەوەرەی جیاوازدا تیشك دەخاتە سەر هەڵوێستی بەعس لە نکوڵیکردن لە بوونی نەتەوەی کورد و هەڕەشە و نیازە پێشوەختەکانی بۆ جینۆ سایدکردنی لە دوو قۆناغی جیاوازی حوکمڕانی بەعسدا لە ژێر پەردەی بەخشینی لامەرکەزی و ئۆتۆنۆمی تاکلایەندا.

تەوەرەی یەکەم : هەڵوێستی بەعس بەرامبەر مەسەلەی کورد لە دامەزرندنیەوە تا کودەتای 8 شوباتی 1963.

ئەگەر بڕوانینە دەقی مادەی (11) ی دەستوری بەعس لە یەکەمین کۆنگرەی نەتەوەیی حزبەکەیاندا بە روونی هەڵویستی نیگەتیڤانەیان بەرامبەر نەتەوەی کورد دەردەکەوێت ، لە مادەی (11) یەمی بە ئاشکرا ئاماژە دەکات بۆ ئەوانەی کە پێڕێکی رەگەزی پێکدێنن ولە دژی نەتەوەی عەرەب دەجولێنەوە و لە بەر هەر هۆیەك ڕەویان بۆ نیشتمانی عەرەب کردووە دەبێت نیشتمانی عەرەب جێبێڵن.. لە دەستوری بەعسدا نیشتمانی عەرەب بریتیە لەو پارچە خاکەی کە دەکەوێتە نێوان چیاکانی تۆرۆس (سنوری عێراق و سوریا لە گەڵ تورکیا) و چیاکانی پشتکۆ (سنوری عێراق – ئێران) و کەنداوی عەرەبی و چیاکانی حەبەشە وبیابانی گەورە و زەریای ئەتڵەسی و دەریای ناوەڕاست ، واتە کوردستانی باشور ورۆژئاوا بەشێکن لە نیشتمانی عەرەب ، هەروەها مادەکانی (15) و (20) دەستوری بەعس دیسانەوە نکۆڵیکردنە لە بوونی هەر تایبەتمەندی و شوناسێکی تری غەیرە عەرەبی. بەعس نەیتوانیوە خۆی لە گرێ کوێرەی شۆفێنیزمی وپەتای رەگەزپەرستی رزگار بکات ، تەنانەت لە رۆژگارێك کە کوردستان ئارام بووە هیچ جولانەوەیەکی چەکداری لە ئارادا نەبووە، لە ساڵی 1957 کە بەرەی یەکێتی نیشتمانی لە عێراق دادەمەزرێت ، بەعس وەك حزبێکی ئەندام و بەشدار بوو لە پێکەوەنانی ئەم بەرەیە دژی ئەو پێشنیارەی حزبی شیوعی عێراقی دەوەستێتەوە کە داوای کرد بوو پارتی دیموکراتی کوردستان وەك ئەندام لەم بەرەیەدا وەربگیرێت ، لەم بارەوە (علی ساڵەح ئەلسەعدی) گەورە بەرپرسی بەعس ووتویەتی رازینەبوونی ئێمە لە سەر وەرگرتنی پارتی لەو بەرەیەدا دەگەرێتەوە بۆ دوو هۆکار : یەکەمیان پارتی دیموکراتی کوردستان پارتێکی خێڵەکی بوو ، دووەمیان بارزانی کە سەرۆکی ئەم پارتە بوو بەکرێگیراوی دەزگای هەواڵگری بەریتانیا بوو، بێگومان ئەم هەڵوێستەی ئەلسەعدی تەنها گوزارشتکردنە لە رق وکینەی بەعس بەرامبەر بە گەلی کورد ، ئەگینا لە پەنجاکانی سەدەی بیستەم و تا گەڕانەوەی بارزانی لە یەکێتی سۆڤێت ساڵی 1958 کاروباری پارتی دیموکراتی کوردستان بە دەست گروپێکی رۆشنبیری چەپڕەوە بوو، کە زۆر تێگەیشتووتر بوون لە سەرکردەکانی بەعس زۆریش دامەزراوتر بوون لە رووی فیکری وسیاسییەوە ، هەرچی بارزانیشە ئەگەر ئەو بەکرێگیراوی بەریتانیا بوایە وەکو ئەلسعدی ووتویەتی خۆ لێبوردنی بۆ دەردەچوو لە لایەن پاشایەتی عێراقەوە کە ئەو دەم لە ژێر هەژموونی بەریتانیا بوو وە تووشی یانزە ساڵ ئاوارەیی نەدەبوو لە یەکێتی سۆڤێت . هەروەها (تالب شبیب) کە یەکێك بوو لە سەرانی بەعس ووتویەتی ئێمە وا تێگەیشتبووین لە کورد کە نەتەوەیەکی ڕەوەندن و هاتوون بە میوانی لە سەر خاکی نیشتمانی عەرەب نیشتەجێبوون ، سەیرە لە کاتێکدا بەعس بەم هەڵوێستەوە دەکەوێتە دژایەتی کردنی کورد و پارتی دیموکراتی کوردستان خاوەن پێگەیەکی فراوان و نەتەوەیەکی گەورەی لە پشتەوە بووە، کە چی ژمارەی بە عسیەکان لە عێراق لە(300) ئەندامی کارا و(1200) لایەنگر تێپەڕی نەدەکرد. (هانی الفکیکی) لە کتێبەکەیدا (أوکار الهزیمە)ئاماژە بۆ بۆچوونی عەفلەق دەکات لە بارەی کورد وکەمینەکانی ترەوە کەلەمبارەوە ووتوویەتی : باشتر وایە کورد ببێتە بەشێك لە نەتەوەی عەرەب، بە مەرجێك دەتوانن زمانەکەی خۆیان فێر بن کە ملکەچی یاساکانی دەوڵەت بن. بێگومان بیرمەندەکانی شۆفینی بەعس وەك (زەکی ئارسوزی و میشێل عەفلق و صلاح الدین ئەلبیتار) بە کوێرانە لاسایی نازیزمیان دەکردەوە و پیاهەڵدانی نادروستیان بە عەرەبدا دەوتەوە و بە نەتەوەی بالایان دادەنا و بەچاوێکی سوکیشسەوە سەیری نەتەوەکانی تریان دەکرد.تەنانەت ئارسوزی ووتویەتی "کورد وەکو جرج

وان هـەر خـەریکی خـواردنی ژێردەسـتەی سـەر سـفرە و چەمووشـیکردنی سـەر زبڵدانـەکانن.[*] " بەڕاسـتی مـرۆڤ سەرسام دەبێت ئەگەر ئەمە وتەی بیرمەند و مونەزیرەکانی بەعس بێت و کورد بە دەعبا و جانـەوەری زیـان بەخش بزانن ئیتر نابێت بە سەیری دابنێن کە دواتر وەچەی داهاتووی بـەعس گـەلی کـورد بـە ژەهـرو کیمیـاوی قەلاچۆ بکـەن وبە کۆمەڵ لە ناوی بەرن .

ئەوەی شیاوی وتنە سەرانی بـەعس هەمیشـە بـە سروشـتێکی ماکیاڤیلیانـە لـە گـەڵ ئەجینـداکانی خۆیـان و دەوروبەر مامەڵەیان کردووە بە تایبەت لە چۆنێتی رەفتـارکردن لـە گـەڵ مەسـەلەی کـورددا ، هـەر کاتێك بەرژەوەنـدی حیزبایەتیان پێویستی بـە سـازش بکردبایـە بێ دوو دڵـی سازشـکاربوون ، بـە پێچـەوانەوەش گـەر بەرژەونـدییان وای بخواستایە کە توندڕەو بوونایە دەچوونە سەر کەلی شەیتان نەدەهاتنە خوارێ .هەر لە دوای سەرکەوتنی شۆڕشی 14 تـەممووز 1958 هاتنـە دەسـەلاتی عبـدالکریم قاسـم سـەرانی پـارتی بـە تایبـەت ئیـبراهیم ئەحمـەد سـەردانی (فوئـاد ئەلرکابی[*]) سکرتێری ئەو دەمەی حزبی بەعسی کردووە، کـە میشـیل عەفلـەقیش بـە سـەردان هاتۆتـە بغـداد دیسـان ئیبراهیم ئەحمەد چاوی پێدەکەوێت لە سەر مەسەلەی کورد خواس وباسیان ئاڵو گۆڕ کردووە وتەنانـەت هـەردووکیان لە مبارەوە دیمانەی تەلەفزیۆنیشیان کرد بوو ، لەم جۆرە دیدارانەدا بەعس وا خۆی پیشان دەدا کە ئـەوان گـەلی کـورد وەکو برا سەیر دەکەن و تەنانـەت رۆژنامـەی (الجمهوریـە) ی زمانحـاڵی بـەعس لـە 5 ئـەیلولی 1958ووتـارێکی لـە ژێـر ناونیشانی (الاخوه الابدیە– برایەتی هەمیشـەیی) بلاوکرد بوەوە، باسی لە بایەخدان بـە گرنگـی برایـەتی نێـوان کـورد و عەرەب کردبوو[*] ، بەڵام هۆکاری ئەم برایەتی و نەرمی نواندنە بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە کە لە ناخەوە حەزیان کردووە پارتی رابکێشن بۆ سەنگەری دژایەتیکردنی قاسم و کۆتایی بەو مانگی هەنگوینییەی نێوان کورد و قاسم بێنن، کە لە دوای شۆڕشی 14 تەممووز و هاتنەوەی بارزانی دەستپێکردبوو، بەڵام بـەلابردنی ئیـبراهیم ئەحمـەد لـە سـکرتارییەتی پـارتی و دانـانی (هـەمزە عەبـدوڵا 1905 – 1998) لـە جێگـەی جـارێکی تـر بـەعس هەلوێسـتی تونـد دەکاتـەوە لـە بەرامبەر مەسەلەی کورد ، تـەنها لـە بەرئـەوەی هـەمزە عەبـدوڵا نزیـك بـووە لـە حزبـی شـیوعی کـە ئـەو دەمـە پشـتیوانی قاسم بوون[*] . پێدەچێ نزیکبونـەوەی نێـوان پـارتی و حزبـی شـیوعی بـە عسـی نیگـەران کردبێـت، بۆیـە رۆژنامـەی (الصـحافە) ی سـەر بـە بـەعس کـە لـە بـەیروت دەردەچـوو لـە رۆژی 4 شـوباتی 1959 هەڵوێستی بەعسی بە ئاشـکرا خستبووە بەرچـاو وتبـووی " گـەلی عـەرەب پارێزگـاری لـە کەمینـەکان دەکـات وە سەرپشـکیان دەکـات لـە مانـەوە لـە نیشتمانی عەرەب یان رەوکردن بۆ ئەو شوێنەی کە لێوەی هاتوون ، هەروەها دەنووسێت نەتـەوەی عـەرەب پشـتیوانی لە خەباتی کورد دەکات لە دامەزراندنی دەوڵەتێکی کوردی لە تورکیاو ئێران ، بەڵام هیچ کاتێك ئامادە نییە کە بەشێك لە نیشتمانی خۆی بدات بە وانی تر . واتە بە ئاشکرا بە کوردی عێراقی وتووە رەوبکەن وبڕۆنەوە بۆ ئێران و تورکیـا " .[*]

لەکۆتایی ئەیلولی ساڵی 1960 (بەرەی نەتەوەیی – الجبهەالقومیـە[*]) کە حزبی بـەعس یـەکێك بـوو لـە پێکهاتەکانی بەیانی خۆی لە بارەی دەستپێکردنی شۆڕشی ئەیلول بڵاو کردەوە .دیارە ئەوە یەکەم بەیانە کە بـەعس ئاماژە بۆ دۆزی کورد بکـات دوای هەڵگیرسـانی شـۆڕشـی ئـەیلول ، بێگومـان بـە دیـدی بـەعس ئـەوەی لـە کوردسـتانی عێـراق رووی دەدا کۆششـی خـەڵکانی رەگەزپەرسـت وگومـانلێکراو بـوون و مەبەسـتیان دابەشـکردنی خـاکی عێـراق

بوو. لە تەمموزی ساڵی 1962 ڕۆژنامەی (الاشتراکی) ئۆرگانی بەعس لە سەر (کێشەی کورد ورووداوەکانی باکور) دەنوسێت، ئەوەی لە باکور ڕوو دەدات جوڵانەوەیەکی جوداخوازییە و هەرگیز بە بەشێك لە جوڵانەوەی نیشتمانی نەتەوەیی گەلی عێراق دانانرێت کە لە پێناو ڕوخاندنی حوکمڕانی قاسم تێدەکۆشێت . هەروەها هەمان ڕۆژنامە بەیانێك بڵاو دەکاتەوە لە تشرینی دووەمی 1962 بە ناونیشانی(مەترسیەکانی جوڵانەوەی گومانلێکراوی باکور وهەڵوێستەکانی قاسم) دیسانەوە تیروتوانج دەگرێت لە کوردو شۆڕشەکەی ودەنوسێت ئەگەر چی ئەم شۆڕشە دژی دەسەلاتی دیکتاتۆریەتی قاسمە، بەلام ڕەوت وئاراستەکانی گومانی لێدەکرێت وهەرگیز بە بەشێك لە جوڵانەوەی نیشتمانی عێراق ناژمێررێت.

ئەوەی شیاوی وتنە سەرانی بەعس لە کۆتایی ساڵی 1962 هەستدەکەن کە ئامانجی ئەوان لە ڕوخاندنی دەسەلاتی قاسمدا وا پێویست دەکات بە نەرمی لە گەڵ هەموو لایەکی ئۆپزسیۆن بجولێنەوە ، بۆیە هەر لە چوارچێوەی ئەم ستراتیجەشدا هەوڵ دەدەن کەناڵی پەیوەندی لە گەڵ سەرکردایەتی شۆڕشی کورد بکەنەوە، نەك لە بەر بڕواکردنیان بە دۆزی ڕەوای گەلی کورد، بەڵکو لە پێناو ئەوەی پلانەکەیان کە دایانڕشتبوو بۆ کودەتا کردن لە قاسم سەربگرێت. بێگومان دەرکردنی یاسای نەوت ژمارە (80) لە کانونی یەکەمی 1961 لە لایەن حکومەتی عێراق و پێداگری قاسم لە سەر سەربەخۆیی ئابووری عێراق لە گفتگۆکردنی لە گەڵ کۆمپانیا نەوتییەکان، پاڵنەرێك بوو بۆ هاوکاری نێوان بەعس ودەزگاکانی جاسوسی ڕۆژئاوا (ئەمەریکا وبەریتانیا) کە بەرنامەی کودەتاکردن لە قاسم دابڕێژن و لە نزیکترین دەرفەتدا ئەنجامی بدەن.بۆیە داواشیان لە کورد کرد بوو کە ئاگربەسی نێوان پێشمەرگە و حکومەتی قاسم بپارێزن، بۆ ئەوەی جەنەراڵەکانی بەعس لە نێو سوپادا بپەرژێنە سەر جێبەجێکردنی پلانی کودەتا نەك بە بیانووی شەڕ لە باکور دوور بخرێنەوە لە بەغداد. بەر لەکودەتای 8 شوباتی 1963 سەرانی بەعس لە کۆنگرەی پێنجەمی سەرکردایەتی هەرێمایەتی بەعسدا لە سەر مافی گەلی کورد باس وخواسێکیان ئاڵوگۆڕ کردبوو ڕاپۆرتێکی چڕوپڕیان بەرز کردبوەوە بۆ سەرکردایەتی نەتەوەیی بەعس تیادا داوا دەکەن کە هەڵوێستی ئەرێنی لە بەرامبەر مافەکانی گەلی کورد وەربگیرێت.

سەرکردایەتی شۆڕشی کورد لە دوای دووساڵی ڕەبەق لە شەڕو پێکدادان لە گەڵ سوپای عێراق و پێویستی پێشمەرگە بەحەسانەوە و پشوودان و دژواری ژیان و گوزەرانی کورد بە هۆی سەپاندنی ئابلۆقەی ئابوری لە سەر کوردستان بە باشی زانی بە دەسپێشخەرییەکەی بەعس قایل بێت ، لە دوای نامە ونامە ناردنی نێوان (تاهیر یەحیا) وسکرتێری پارتی ئیبراهیم ئەحمەد و گفتگۆی نهێنی لە گەڵ بەعسدا دەستی پێکرد کە تیادا پارتی زیاتر پێداگری کرد بوو لە سەر ئۆتۆنۆمی ، بەلام بەعس چونکە مەرامی خۆیان هەبوو پێش کودەتاکەیان بە چەند ڕۆژێك بە زارەکی و بەزمانی لووس بەڵێنی دڵخۆشکەریان بە کورد دابوو ، تەنانەت بەرپرسی حزبی بەعس عەلی سالەح ئەلسعدی لە کۆبونەوەی لە گەڵ ئەندامی سەرکردایەتی پارتی سالەح یوسفی وتبووی "ئێوەی کوردیش وەکو نەتەوەی عەرەب دابەشکراون و ئێمە پشتگیری تەواو لە داخوازییەکانتان دەکەین و پێمان باشە هاوپەیمانی یەکتری بین ".

تەوەرەی دووەم : هەڕەشەکانی بەعس و هەڵمەتی جینۆسایدکردنی کورد حوزەیرانی – تەشرینی دووەم 1963 .

ڕۆژی 8 – 9 شوباتی 1963 پلانی کودەتای بەعس سەرکەوتنی بە دەستهێنا دوای خۆ بەدەستەوەدانی قاسم و هاوڕێکانی و گوللە باران کردنیان لە ئیستگەی بەغداد. سەرکردایەتی شۆڕشی کورد بە تاسە و خۆشیەکی کەم وێنەوە چاوەڕوانی هەواڵی سەرکەوتنی کودەتاکە بوون، تەنانەت سالەح یوسفی و شەوکەت عەقراوی کە هێشتا بە نهێنی لە بەغدا مابوون لە گەڵ (فوئادعارف) تا ئیستگەی بەغداد چوون بۆ پیرۆز باییکردن لە سەرکردەکانی کودەتا ، لە کوردستانیش سەرکردایەتی کورد زۆر بە کام و شادییەوە گوێیان دەگرت لە رادیۆ بەوئومێدەی یەکەم بەیانی ئەنجومەنی سەرکردایەتی کودەتاچیان ئاماژە بۆ مەسەلەی کورد بکات . بەڵام بەیانی یەکەمی کودەتا هیچ ئاماژەیەکی بۆ کوردی تیا نەبوو دواتریش چەند بەیانی تریش دەرچوو جگە لە دەستەواژەی "برایەتی هاوبەش و یەکپارچەیی خاکی نیشتمان" هیچ باسی ئۆتۆنۆمی لە گۆڕێدا نەبوو.

سەرکردایەتی کورد سەرسام بوون، کە بینیان ئەو بەڵێنانەی کە علی سالەح ئەلسعدی دابووی بە سالەح یوسفی هەمووی درۆ دەرچوون، لە گەڵ ئەوەشدا سەرکردایەتی شۆڕشی کورد گفتگۆکردنی لە گەڵ رژێمی نوێ بە باشتر زانی لە درێژەدان بە جەنگ ، هەر چەند خەڵکانێك هەبوون لە ناو پارتی بە هەلیان زانی کە شەڕ دەست پێبکاتەوە بەر لەوەی حکومەتی بەعس لە سەرپێی خۆی راوەستێ .چونکە حزبی بەعس تا ئەو دەمە رێکخراوێکی لاوازو بێ پێگەی جەماوەری بوون بە بەراورد لە گەڵ حزبی شیوعی ، بۆیە هەر دوای کودەتاکەیان یەکسەر دەستیان کرد بە دامەزراندنی یەکەیەکی نیمچە سەربازی لە ئەندام و لایەنگرانی حزبەکەیان کە ناسرا بوو بە ناوی (پاسەوانانی نەتەوە – الحرس القومی) دواتر ئەم میلیشیایەی بەعس بوو بە خاوەن ریکۆردێکی خوێناوی لە کوشتن و بڕین و قڕکردنی هەموو ئەوانەی کە بەعس بە دوژمنی خۆی دەزانی .

بێگومان کوردە فەیلیەکانی نیشتەجێی بەغداد لە دوای قەلاچۆکردنی شیوعیەکان تەنها گروپی کورد بوون کە بەر پەلاماری دڕندانەی میلیشیای (حەرەس قەومی) بەعس کەوتن ، چونکە ژمارەیەکی فەیلی شیوعی هەبوون لە بەغداد کە لە ئاستی سەرکردایەتی حزبی شیوعیدا بوون وەك (عزیز ئەلحاج) کە ماوەیەکی زۆر ئەندامی کۆمیتەی ناوەندی حزبی شیوعی بوو، فەیلیەکان لە دوو رۆژی یەکەمی کودەتادا لە دژی بەعسیەکان دەجەنگان و بەرگرییان لە حکومەتەکەی قاسم دەکرد . ئەوەی شیاوی وتنە بەعس لە دوو رۆژی یەکەمی کودەتا بەرپرسێکی پارتی بەکارهێنا بۆ کۆنترۆڵکردنەوەی گەڕەکە فەیلیەکانی وەك (باب الشیخ – قمبر علی – ئەلمەهدییە) کە بەردەوامبوون لە پشتیوانیکردنی دەسەڵاتی قاسم ، بۆ ئەم مەبەستە سالەح یوسفیان نارد بە بڵند گۆیەکەوە بۆ گەرەکی باب الشیخ و بەدەنگی بەرز ئاگاداری فەیلیەکانی دەکردەوە کە قاسم گیراوە و گوللە باران کراوە چیتر خۆیان تووشی مەترسی نەکەن، چونکە بەعس بڕیاری دابوو بە هێزی ئاسمانی بۆردومانی گەڕەکەکە بکەن.

لە ووتویـێژیش لـە گـەڵ شـاندی کـوردی کـە مـام جـەلال تاڵـەبانی سـەرۆکایەتی دەکرد بـەعس هـەوڵیان دەدا دەستخەڕۆ ی شاندی کوردی بکـەن هـەر جارەی لـە ژێـر بیانویەکدا گفتگۆیـان درێـژە پێبـدەن ، کەچی هـەر لـەو چـەند ڕۆژەی کە شاندی کورد لە بەغداد بـوو ، علی سـالەح ئەلسعدی چـاوی کـەوتبوو بـە (جمـال الاتاسـی) سـەرکردەیەکی بەعسی سوریا لە 22شوباتی 1963 ، ئاتاسی بە ئەلسعدی وتبوو" ئێوە بە نیازن چیبکەن لە گەڵ کورد و مەسەلەی کورد لە عێراق ؟" ئەویش لە وەلامدا وتبوی "ئێمە لە بەر ئەوەی شۆڕشـەکەمان سـەربگرێت و کـورد بێدەنگ بکـەین و بۆ ئەوەی لایەنگیرمان بن بەڵێنی ئەوەمان پێدان کە ئۆتۆنۆمیان بدەینێ وە ئێمە سورین لە سەر ئەوەی چەند مـافێکی سەرەتاییان بدەینێ ، گەر قایل بوون خۆ ئەوە باشتر، گەر نارازیش بوون ئەوا ئێمە کاری خۆمـان کـردووە بـە جۆرێك دەتوانین لە ماوەی دوو یان سێ هەفتەدا لە ناویان بەرین ([illegible])". بێگومان هەڵهاتنی ژمارەیەکی زۆر لە سەرکردەکانی حزبی شیوعی بۆ کوردستان و داڵدەدانیان لە لایەن بارزانییەوە ، هێندەی تر بیانوی بە دەستی بەعسەوە دا کـە خـۆی بدزێتەوە لە گفتگۆکردن و پرۆژەی ئۆتۆنۆمی کە مام جەلال لە گەڵ شاندی حکومەتدا گفتگۆی لە سەر دەکـرد . بـەلام علـی صـالح السـعدی هەمیشـە داڵـدەدانی شـیوعییەکانی دەکولانـەوە و هـەر جـارێکیش تەوەرەیـەکی دەکـردەوە لـە وتوێـژدا بـە هیـوای ئـەوەی کـاتی گونجـاو بـۆ جەنەراڵـەکانی سـوپا مسـۆگەر بکـات و بـۆ خۆئامـادەکردنی سـەربازی و هێرشکردنە سەر کوردستان لەکاتی پێویستدا([illegible]).

سـەرکردەکانی بـەعس بـۆ ئـەوەی کـاتی زیاتریـان بـۆ فەراهـەم بێـت لـە خۆسـازدانی سـەربازی و دووبـارە رێکخسـتنەوەی سـوپادا پـەنایان بـۆ هـەموو فێـڵ و تەڵەکەیـەك دەبـرد لـەگفتۆگۆدا ، تەنانـەت (ئەحمـەد حەسـەن بەکر([illegible])) ی سەرۆك وەزیران بە جەلال تاڵـەبانی وتبـوو " بەڕاسـتی ئێمـە ئامـادەین ئۆتۆنۆمیتـان بـدەینێ ، بـەلام جەمال عەبدولناسر بێدەنگ نابێت ودەترسین ئەمە لـە دژمـان بـەکاربێنێ" هـەروەها علـی سـالەح ئەلسعدی ئـەویش وتبـووی " ئەترسین عەبدولناسـر ملمـان بشـکێنێ و بڵـێ بەعسـیەکان عێـراق دابەشـدەکەن ، بۆیـە پێویسـتە رای ئـەو وەربگرین "([illegible]) هەرچەند مام جەلال لە ناخەوە پێی خۆشنەبوو ئەم سەفەرە بۆ میسر بکات لە گەڵ شاندی عێراق ، بەلام لە بەرئەوەی بتوانێت کێشەی کورد بە سەرۆکی ولاتانی عەرەبی بناسێنێت بە باشی زانی کـە یاوەرییـان بکـات ئەگـەر چـی بـارزانیش بـەم رۆیشـتنەی مـام جـەلال نیگـەران بـوو ([illegible]). پێـداگری سـەرکردایەتی کـورد لـە سـەر مـافی ئۆتۆنـۆمی و سـووربونی بەعسـیش لـە سـەر پـرۆژەی لامەرکـەزی ئیـداری کە لـە 9 ئـازاری 1963 بۆسـەرجەم عێـراق دایانڕشتبوو تادەهات کەش و هەوای گفتۆگۆی بەرەو ئاستەنگی زیاتر دەبرد ، لـە ڕاسـتیدا ئـەوەی زیـاتر گرنـگ بـوو بەلای بەعسیەکانەوە بە تایبەت جەنەراڵەکانی بەعس لە ناو سوپادا کاتی زیاتریان بۆ بڕەخسێت بۆ ئـەوەی لـە رووی سەربازییەوە ئامادەگی باش بکـە ن بـۆ شـەڕی داهـاتوو ، بۆیـە دەبیـنین حکومـەتی بـەعس (شـاندێکی میللـی([illegible])) یـان رەوانەی کوردسـتان کـرد بـۆ ئـەوەی بـارزانی قایـل بکـەن بـە پـرۆژەی لامەرکـەزی ئـەم شـاندە هیـچ سیفەتێکی رەسمـی نەبوو تەنها بە نیازی کات بەسەر بردن رەوانە کرا بوون ([illegible]) .

ئەگەر چی بارزانی بە ناچاری رەزامەندی دەربڕیبوو بە پرۆژەی لامەرکـەزی پێشـنیارکراوی بـەعس ،بـەلام لـە بەر ئەوەی سنوری ناوچەی لامەرکەزی لە پرۆژەکەی بـەعس هـەموو کوردسـتانی نەدەگرتـەوە بەتایبـەت ناوچـەکانی (

کەرکوك وخانەقین وشنگار)، هەروەها بە هۆی چەند گرفتێکی ترەوە گفتگۆی نێوانیان سەری نەگرت و بەبێ ئەنجام کۆتایی هات ، حوکمەتی بەعس لە 10 حوزەیران بەیانێکی بڵاو کردەوە هەندیك بڕوبیانوی نابەجێی هێنابوەوە بۆ دەستپێکردنەوەی شەڕ و موڵەتێکی 24 سەعاتی دیاریکرد بوو کە هێزی پێشمەرگە خۆیان بدەن بەدەستەوە ، هاوکات لە گەڵ ڕاگەیاندنی بەیانەکە هێرشی سەربازی لە ژێر ناونیشانی (ئۆپەراسیۆنی دیجلە) لە سێ قۆڵەوە دەستپێکرد بۆسەر ناوچەکانی شۆڕش . بەعس پێشوەخت بۆ ئەم جەنگەیان هەموو ئامادەباشیەکان کردبوو، حکومەتی بەعسی سوریا لیوای یەرموکی بە سەرکردایەتی (فهدالشاعر) نارد بوو بۆ یارمەتی حوکمەتی بەعسی عێراق و لە ناوچەی بادینان جێگیرکرا [...] ، هەروەها (سالەح مەهدی عەماش[...]) وەزیری بەرگری عێراق لە گەڵ هەر دوو باڵوێزخانەی ئێران و تورکیا هەماهەنگی تەواوی سازدابوو تەنانەت ئەفسەری هەواڵگری تورکی هاتبووە موسڵ وئەفسەری ئێرانیش هاتبوونە کەرکوك بۆ ئاڵۆگۆڕکردنی زانیاری سەربازی لە گەڵ بەعس لە دژی شۆڕشی کورد[...] ، ئەمەریکاش ئەفسەری خۆی لە دیوی ئێران وتورکیا بۆ چاودێریکردنی شەڕەکە تەرخان کرد بوو [...].لە ناوخۆی وڵاتیش لە سەرۆك خێڵە کوردەکانی سەربە حکومەت هێزێکی میلیشیای بە ناوی (سوارەی سەلاحەدینی ئەیوبی) پێکهێنابوو[...] ، تەنانەت لەو هۆزە عەرەبانەی کە هاوسنوری کوردستانبوون وەك (شمەر وعوبێد) میلیشیایەکی دامەزراندبوو بە ناوی (خالد بن الولید)[...].

جەنەراڵەکانی بەعس ئەم هەڵمەتە سەربازییەیان بە گەشت ناوبرد بوو وتبویان دوو هەفتە نابات شۆڕشی کورد لە ناو دەبەین [...]، لە ماوەی هێرشەکانیان رادەی کوشتن وبڕینی خەڵکی بێتاوان بە بێ دادگاییکردن گەیشتبووە ئاستێکی زۆر ترسناك، کە دەکرێت ئەمەش بە سەرەتای هەڵمەتی جینۆسایدکردنی کورد دابنرێت لە لایەن حوکمەتی بەعس لە یەکەم هاتنیان بۆ دەسەلات لە ساڵی 1963 . ئەوەی لە سلێمانی روویدا لە سەردەستی فەرماندەی لیوای بیست زەعیم (سدیق مستەفا) لە 9 حوزەیرانی 1963 بەڵگەن لە سەر بوونی نیازی پێشوەخت بۆ جینۆسایدکردنی کورد ، بەبێتاوان نزیکەی 175 کەس وبە بێ دادگاییکردن لە سەربازگەی (حامیە) سلێمانی گوللە باران کران و تەرمەکانیان خرانە ژێر خۆڵەوە بە شاراوەیی مانەوە تا ڕاپەرینەکەی 1991 لە لایەن کەس و کاریانەوە ناسرانەوە[...] . خۆ ئەم خەڵکە سڤیلەی ناوشار پێشمەرگە نەبوون تا بەو شێوە دڕندانە بکوژرێن ، ئەگەر ئەمە تەنها رق وکینەی شۆفینیزمی بەعس نەبێت بەرامبەر بە کورد و هەوڵی جدی نەبێت بۆ جینۆسایدکردنی، ئیتر چ پاساوێکی دی بۆ ئەم قەلاچۆکردنە هەیە[...] . بەڵگەی تر لە سەر جینۆسایدکردنی کورد بە زۆر ڕاگواستنی گوند نشینانی کورد لە دێهاتەکانی نزیك چاڵە نەوتەکانی کەرکوك و هەروەها دێهاتە کوردەکانی قەزای دوبز و کۆی گشتی دەگاتە نزیکەی (50) گوندی کوردیان راگواست و عەرەبیان لە جێگەیان نیشتەجێکرد و هەروەها روخاندنی گەرەکی (کۆماری) لە ناو سەنتەری شاری کەرکوك، کە زۆربەی هەرە زۆری خەڵکەکەی کوردی هەژار داماو بوون [...]. هەرلە چوار چێوەی جینۆسایدکردنی کورد ئەو هەڵمەتی کوشتن و بڕینە دڕندانەی کە لە لایەن سوپای بەعس و جاش عەرەبی حەرەس قەومیەوە کرایە سەر گوندەکانی ناوچەی کەندیناوە لە 13 حوزەیرانی 1963 نزیکەی 20 کەسی بێتاوان لە ژن و منداڵ و پیر کوژران و دێهاتەکانی ئەو ناوچەیان سوتاند[...] .

هەڵمەتی سەربازی بەعس بۆ سەر گەلی کورد و کوشتن و بڕینی خەڵکی بێگوناه مەسەلەیەکی شاراوە نەبوو تەنانەت بەعسیەکان خۆیان دانی پێدا دەنێن ئەوەتا بەرپرسی بەعسی و وەزیری دەرەوەی حکومەتی عێراق تالب شبیب دەڵێ (پێشوەخت بڕیاری هێرشکردنی سەربازی یەکلایی کرابوەوە) صالح مهدی عماش وەزیری بەرگری وئە فسەرەکانی تری سوپا، بە تایبەت قەومیەکان سور بوون لە سەر ئەوەی شۆڕشی کورد و ئەو شیوعیانەش کە پەنایان بۆ کوردستان بردبوو لە ناوببرێن، بۆیە بۆ ئەنجامدانی ئەم هێرشە سەربازییە هەماهەنگی دەکەن لە گەڵ تورکیا و ئێران و ئەمەریکاش کە بە وتەی علی صالح السعدی بە شەمەندەفەری ئەمریکا گەیشتونەتە دەسەلات ، کەوابوو دەبوایە ئەم جەنگەیان بۆ ئاغاکانیان بکردبایە لەو رۆژگارەدا . تەنها ولاتێکیش کە ویستی دەنگی گەلی ستەملێکراوی کورد بگەیەنێتە نەتەوە یەکگرتوەکان کۆماری مەنگۆلیا بوو، ئەویش بە هاندانی یەکێتی سۆڤێت کەلا ی خۆیەوە ئەم جەنگەی بەعسی لە دژی کورد بەجینۆساید ناساند نەك لە بەر چاوی رەشی کورد بەڵکو لە پێناوی پاراستنی شیوعییەکان کە لە پەنای کوردا داڵدەدرا بوون، بەلام ولاتەکانی رۆژئاوا زۆر بە رەقی لە دژی ئەم پرۆژە وەستانەوە و مەنگۆلیاش دیسان لە سەر خواستی سۆڤێت لە بڕیاری خۆی پەشیمان بوەوە .

هەرچونێك بێت جەنگی نگریسی بەعس کە چەند مانگی خایاند شکستی هێنا ونەیتوانی شۆڕشی کورد لە ناو بەرێت و لە مانگی تشرینی دووەمی هەمان ساڵ ناکۆکی خوێناوی کەوتە نێوان باڵی مەدەنی و سەربازی بەعس لە بەغداد و عەبدولسەلام عارفی سەرۆك کۆمار بە هاوکاری باڵی سەربازی بەعس توانی کۆتایی بە دەسەلاتی بەعس بێنێ و میلشیاکانی حەرەس قەومی هەڵوەشێنێتەوە ، بەم شێوە کورد لە سەرسەخترین دژمن قوتاری بوو .

تەوەرەی سێیەم : هەڕەشەکانی جینۆسایدکردنی کورد لە ژێر پەردەی ئۆتۆنۆمیدا 1968 – 1988

دووبارە هاتنەوەی بەعس بۆ دەسەلات لە 17–30 تەمموزی 1968 وێڕای ئەوەی زەنگی مەترسی و نەهامەتی بوو بۆ سەرجەم عێراقیەکان و مایەی سەرسامیەکی گەورەش بوو بۆ هەموو هێزە نیشتمانیەکانی ، چونکە ئەو تاوان و کردەوە دڕندانەی کە بەعس لە ساڵی 1963 ئەنجامی دابوون هێشتا لە بیرەوەری خەڵکیدا مابوو .لە سەرەتادا سەرکردەکانی بەعس لە پێناو مانەوەیان لە حوکمڕانی ولات بۆ ماوەیەکی زیاتر بە پێویستیان زانی نزیك ببنەوە لە یەکێتی سۆڤێت و کامپی سۆسیالیستی و باروذۆخی کوردستانیش ئاسایی بکەنەوە ، بەلام ئەمانە هەمووی دەمامك بوون و بۆ شاردنەوەی رووی راستەقینەی خۆیان بە کاریان دەهێنا .لە بەرامبەر جولانەوەی کورد هەوڵیاندا سوود لە باڵی مەکتەبی سیاسی (ئیبراهیم ئەحمەد – جەلال تاڵەبانی) وەربگرن لە ساڵی 1969 بۆ دووبارە دەست پێکردنەوەی جەنگ و درێژەدان بە ڕشتنی خوێنی کورد بە دەستی کورد . کە لەو هەنگاوەیان سەرکەوتنیان بە دەست نەهێنا، خێرا باڵی مەدەنی بەعس بە سەرکردایەتی صەدام حوسێن بە بارێك خەلاتی گرانبەهاوە روویکردە بارەگای بارزانی بەمەبەستی گفتۆگۆکردن سەرەتای 1970 .

صەدام حوسێن کە پێیان دەوت ئەندازیاری ئۆتۆنۆمی زۆری پێویست بە ووتوێژ بوو لە گەڵ شۆڕشی کورد ،چونکە ئەو وەك کەسایەتیەکی خاوەن ئاواتی گەیشتن بە لوتکەی دەسەلات لە عێراق بەرنامەی خۆی هەبوو بۆ دەرکەوتن و سەرکەوتن لەو ململانێیەی کە هەیبوو لە گەڵ جەنەراڵەکانی ناو سوپا وەك (حەردان عەبدولغەفار تکریتی

) و (سالەح مەهدی عەماش) کە زۆر لایەنگری سەرۆك کۆمار ئەحمەد حەسەن بەکر بوون. بۆیە زۆر بە گەرمی چووە ناو پرۆسەی گفتۆگۆوە تەنانەت خۆی تا (ناوپردان) چوو بوو بۆ دیداری بارزانی( ). هەروەها ئامادە بوو کاغەزی سپی بخاتە بەردەم بارزانی بۆ واژۆکردنی تەنها لە بەرئەوەی سەرکەوتن بە سەر جەنەراڵەکانی ناو سوپا تۆمار بکات و لاوازیان بکات و دواتر لە ناویان بەرێت( ). دوای راگەیاندنی بە یاننامەی 11 ئازاری 1970 و رێككەوتن لە سەر مەسەلەی ئۆتۆنۆمی و جێبەجێکردنی لە ماوەی چوارساڵدا( )، صەدام بە ووردی دەستیکرد بە جێبەجێکردنی پلان و بەرنامەکەی کە دایڕشتبوو، حەردان تکریتی دوای دوور خستنەوەی لە دەسەلآت پیاوەکانی صەدام لە کوێت تیرۆریان کرد لە 30 ئازاری 1971 ( )، سالەح مەهدی عەماشیش وەکو باڵوێزی عێراق لە مۆسکۆ دیاری کراو لە ولآت دوور خرایەوە( ).

صەدام هەر چەند کەسایەتی دووەم بوو دوای سەرۆك کۆمار لە حوکمڕانی عێراق ، بەلآم لە ڕاستیدا سەرجەم جومگەکانی دەسەلآت و بڕیارەکان لە ژێر چاودێری وردی ئەودا بوون و هیچ بڕیارێك بێ ڕەزامەندی ئەو کاریگەری نەدەبوو ، دەزگای ئاسایشی گشتی کە (نازم گزار( ) بەر پرسیاریتیەکەی لە ئەستۆ گرتبوو بە دڕندانەترین و ترسناکترین دەزگای داپڵۆسین دادەنرا بە ئاماژەی صەدام دەجولآیەوە . صەدام لە گفتۆگۆ و بەڵێنی جێبەجیکردنی ئۆتۆنۆمی بۆ کوردستان راستگۆ نەبوو بە پێچەوانەوە هەنگاو دوای هەنگاو پاشگەز دەبووەوە لە جێبەجێکردنی ناوەرۆکی بەیاننامەی 11 ئازار ، سەرەتاش کوردە فەیلیەکانی لە بەغداد وەدەرنا بۆ ئێران بۆ ئەوەی هیچ گروپێکی کوردی نیشتەجێی پایتەخت نەهێلێ و دەست بگرێت بە سەر ماڵ و داراییاندا ( ). دواتر بەرنامەی تیرۆرکردنی ئیدریس بارزانی لە بەغداد داڕشت کە سەری نەگرت( )، دواتریش پلانی تیرۆرکردنی خودی بارزانی داڕشت لە بارەگاکەی خۆی کە رزگاربونی مایەی سەرسامیەکی گەورە بوو( ).

لەوچەند ساڵەی گفتۆگۆی نێوان حکومەتی بەعس و سەرکردایەتی کورد ، بەعس توانی شۆڕشی کورد گۆشەگیر بکات ، بەرەیەکی ناوخۆیی پێکهێنا لە گەڵ حزبی شیوعی و چەند گروپێکی تری کوردی کە لە شێوازی پێشەوایەتی بارزانی وەڕس بوون و هاتنە پاڵ بەعس تەمموزی 1973( )، پێشووتریش لەئاستی دەرەوە لەگەڵ یەکێتی سۆڤێتیش پەیمانی دۆستایەتی بەست( ). سوپاکەشی لە رووی تەکنیکی و لۆجستیەوە ئامادەکرد بۆ جەنگ( ). لەدوایین دیداری صەدام و ئیدریس بارزانیدا لە 9ئازاری 1974 صەدام وتبووی" ناچارمان مەکەن تەنازول بۆ شای ئێران بکەین... ئەو پرۆژە ئۆتۆنۆمیەی خستومانەتە بەردەستان رەتی مەکەنەوە .ئەگینا خۆتان زۆر بە خراپ باجی دەدەنەوە " ئیدریسیش وتبووی " باشتر وایە تەنازول بۆ میللەتی خۆتان بکەن نەك شای ئێران "( ).

بێگومان کە صەدام دۆستی نیشتمان و گەلانی عێراق نەبوو هەم رێگەی جەنگی خوێناوی و قڕکردنی بێڕەحمانەی کوردی گرتەبەر و بەدرێژایی ساڵێك ( )، هەم ملکەچی شای ئێرانیش بوو، بەشێك لە ئاو و خاکی عێراقی هەروا بە ئاسان لە رێككەوتنی جەزائیر 6 ئازاری 1975 رادەستی ئێران کرد، ئەمەش تەنها لە بەر ئەوەی سەرکەوتن بە سەر کوردا تۆمار بکات. لەدوای رێككەوتنی جەزائیر هەلێکی باش بۆ بەعس هاتە پێش کە درێغی

نەكرد لە قۆستنەوەی بۆ جینۆسایدكردنی گەلی كورد وسڕینەوەی مۆرك و شوناسە نەتەوەییەكەی بە شێوازێكی تر كە لای هەموان ناسراوە بە سیاسەتی (ترحیل – تبعیپ – تعریب)[..].بە پێی ئەم سیاسەتە بە هەزاران كورد گوێزرانەوە بۆ باشوری عێرا ق و لەجێگەیان هەزاران عەرەبی تەعریب لە گوند و دێهاتی كوردستان نیشتەجێكران ئەم ستراتیجەش (447) دێهاتی كوردی پارێزگاكانی كەركوك و دیالە و نەینەوای گرتەوە كە نەخرابوونە نێو سنوری ئۆتۆنۆمی كارتۆنی بەعسەوە [..]

پەیمانی جەزائیر وهاوكێشەی هەرێمایەتی ونێودەوڵەتی كە ئەم پەیمانەی هێنابووە ئاراوە نەیتوانی چۆك بە گەلی كورد دابدەن ، چونكە دوو مانگی نەبرد دامەزراندنی رێكخراوێكی بەرەیەك بەناوی (یەكێتی نیشتمانی كوردستان) لە لایەن جەلال تاڵەبانییەوە راگەیەنرا[..] ، ساڵێكی نەبرد ئەم رێكخراوە توانی سەدان پێشمەرگەی پارتیزان بنێرێتە چیاكان بۆ درێژەدان بە خەباتی چەكداری لە دژی حكومەتی بەعس، كەچی صەدام لە دیدارێكی لە گەڵ (جۆرج حەبەش) سەركردەی فەلەستینی بە گاڵتە جارییەوە وتبووی "جەلال دار خورما لە سەری بڕوێ ناتوانێ 7 چەكدار بنێرێتە شاخ"[..] . ئەگەر چی شۆڕشی نوێ توشی ئاستەنگ بوو بە هۆی ناكۆكی و شەڕی ناوخۆیی نێوان باڵەكانی ، بەڵام لە گەڵ ئەوەشدا یەكێتی نیشتمانی كوردستان وەك هێزێكی كوردستانی گەورە و كاریگەر توانیبوی بە شێوازی خەباتی پارتیزانی ناوچەیەكی فراوان لە كوردستان رزگاربكات و مەترسی گەورە لە سەر سوپاو تواناى سەربازی عێراق دروست بكات لە ساڵانی جەنگی عێراق – ئێران ، بەتایبەت لە دووساڵی1982– 1983 كە سوپای عێرا ق پاشەكشەی دەكرد لە بەرەكانی جەنگ، ئەگەری هێرشی فراوانی سوپای ئێرانیش لە ئارادا بوو، بۆیە حكومەتی بەعس بەناچاری لە گەڵ یەكێتی كەوتە گفتۆگۆوە بۆماوی ساڵێك و دوو سێ مانگ، كەچی گفتۆگۆی نێوانیان بە هیچ ئاكامێك نەگەیشت جگە لەوەی هەر دوولا وەك ئاگربەسێك كەڵكیان لێوەرگرت بۆ قۆناغی داهاتوویان[..] . سەرانی بەعس وەك پیشەی هەمیشەییان دەیانویست كورد وەك عەرەب بیر بكاتەوە لە خزمەتی ئەواندا بێت و لە عەرەب زیاتر خەمخۆری ئاسایشی عێراق و نەتەوەی عەرەب بێت، بێئەوەی هیچ مافێكی پێڕەوا ببینن ، لە دانوستانی 1983 كاتێك دەبینن سەركردایەتی یەكێتی بەخواست و بەرنامەی ئەوان قایل نابێت و داكۆكی لەئۆتۆنۆمیەكی راستەقینە دەكات بۆ گەلی كورد لە عێراق ، خێرا دەكەونەوە زمانی هەڕەشەكردن لە كورد ولەمبارەوە (تارق عەزیز) وەزیری دەرەوەی عێرا ق لە یەكەم دانیشتنی گفتگۆ لە گەڵ فەرەیدون عەبدولقادری ئەندامی سەركردایەتی یەكێتی وتبووی "ئێمە ناروخێین چونكە دونیا لە بەرامبەر ئێران پشتیوانیمان لێدەكا ..... ئەگەر ئێوە درێژە بەشەڕ بدەن ، دوای تەواوبونی جەنگی ئێران ئەو سوپا زەبەلاحەی بۆ جەنگی ئەوانمان دروستكردووە، ئەیهێنینە سەر ئێوە ، ساڵێك وەخت وسەد هەزار كوژراوتان بۆ تەرخان دەكەین ، بەڵام خاكتان بە تورەكە دەبێژین و تەفروتەناتان دەكەین "[..]. دوای شكستی گفتۆگۆی نێوان یەكێتی وحكومەتی بەعس (محەمەد حەمزە ئەلزبیدی) كە بەرپرسی رێكخستنەكانی بەعس بوو لە كوردستان لە كۆڕێكدا لە سلێمانی بە راشكاوی وتبووی "لەمەودوا بە چەكێك وەها لێیان دەدەین لە ناو پەناگاكەیانیشیاندا بیانكوژێت" بێگومان ئەمە هەڕەشەی بەكارهێنانی چەكی كیمیاوی بوو[..] .

بێگومان شكستی گفتۆگۆی نێوان یەكێتی و بەعس قۆناغێكی شەڕی خوێناوی بە دوای خۆیدا هێنا لە كوردستان ، چونكە سەركردایەتی یەكێتی لەو قۆناغەدا و بۆ ئەوەی لەو دۆخە ناسك و هەستیارەی تێیكەوتبوو رزگاری بێت لە گەڵ ئێران رێككەوت 1986 و لەگەڵ باڵەكانی تری شۆڕشی كورد بە تایبەت پارتی ئاشتبونەوە، ئەمەش مەترسی گەورەی بۆ سەر عێراق دروستكرد بە تایبەت دوای ئەو هێرشە هاوبەشەی هێزەكانی یەكێتی و پاسدارانی ئێران بۆ سەر دامەزراوە نەوتیەكانی كەركوك ئەنجامدرا لە مانگی تەشرینی یەكەمی 1986، لە راستیدا خەڵكانێك بەتایبەت رۆشنبیران رەخنەیەكی زۆریان گرتووە لە سەركردایەتی یەكێتی بە هۆی هەماهەنگی سەربازی لەم شێوەی لە گەڵ ئێران ، چونكە پێشووتر پارتی دیموكراتی كوردستان لە گەڵ سوپای ئێران هەماهەنگی یەكتری بوون لە رووی سەربازییەوەو هێزەكانی پارتی لە گەڵ سوپای ئێران پێكەوە هێرشیانكردبووە سەر ناوچەی حاجی عومەران لە 23 تەمموزی 1983 ، بەڵام وەك تۆڵە سەندنەوەیەك لە پارتی حكومەتی بەعس دووهەفتەی نەبرد لە بەرامبەردا (8هەزار) گەنج ولاوی بارزانی لە ئۆردوگاكانی (بەحركە) و (قوشتەپە) و(هەریر) و (دیانا) سەر بە هەولێر دەست بەسەركرد و دوای ماوەیەك زیندانی بێئەوەی هیچ تاوانێكیان هەبێت هەموویانی كوشت . خودی صەدام لە سەر شاشەی تەلەفزیۆن دانی بەم تاوانە رەشەدا ناو وتبوی بارزانیەكانمان نارد بۆ دۆزەخ .

بێگومان لە بەرامبەر رێككەوتنی نێوان یەكێتی و ئێران حكومەتی بەعسیش دەستی بە جێبەجێكردنی هەڕەشەو نیازە پێشوەختەكانی كرد بۆ لە ناوبردنی شۆڕش و قڕكردنی ئەو ژینگەی كە شۆڕشی لە ئامێز گرتووە، وەك كاردانەوەیەكی خێرای هێرشەكانی یەكێتی(داستانی رزگاری) لە ناوچەی چوارتا 14نیسانی 1987، سوپای عێراق كەوتە كیمیابارانكردنی زۆربەی گوندەكانی دەوروبەری بارەگای سەركردایەتی یەكێتی، لە 16 نیسانیش بەفرۆكە بۆردومانی كیمیاوی گوندەكانی دۆڵی بالیسان و خۆشناوەتی كرد ، هاوزەمان هەڵمەتی خاپوركردنی گوندو دێهاتەكانی كوردستانیشی دەستپێكرد تەنانەت ئەو گوندانەش كە دوور بوون لەدەسەلاتی پێشمەرگە و لە ژێر كۆنترۆڵی حوكمەتدا بوون خاپوركران. دیارە پێشوەخت حوكمەتی عێراق بڕیاری خۆی دابوو كە تەواوی ناوچە ئازادكراوەكان ژێر دەسەلاتی پێشمەرگەی كوردستان داگیر بكات . بۆ ئەم مەبەستەش صەدام بە فەرمانی فەرمی ئەنجومەنی سەركردایەتی شۆڕش ژمارە (160) لە 29 /3/ 1987 ئامۆزاكەی خۆی (عەلی حەسەن مەجید) وەكو نوێنەری سەركردایەتی بەعس دیاریكرد و دەسەلاتی رەهای پێبەخشی لە كوردستان بۆجێبەجێكردنی پلانەكانی جینۆساید وسوتماككردنی خاكی كوردستان ، بێگومان تا ئەو كاتە هیچ بەرپرسێكی بەعسی دەسەلاتی وای پێنەدرابوو، كە هەموو دەزگا و دامەزراوەكانی حكومەت لە ناوچەی ئۆتۆنۆمی گوێڕایەڵی بكەن . لە ساڵی 1988 بارودۆخی سیاسی و سەربازی زیاتر ئاڵۆز بوو چونكە ئێران توانا سەربازییەكانی تەواو رووی لە كزی كرد بوو ، بەرپرسەكانی ئێران نائومێد بوون لە سەركەوتن بە سەر سوپای عێراقدا لە قوڵەكانی جەنگ لە مەرزەكانی ناوەڕاست و خواروو بە هۆی بەكارهێنانی چەكی كیمیاوی لە لایەن سوپای عێراقەوە كە دەبووە هۆی شكستی هێرشە گەورەكانی ئێران وزیانی گیانی بێ شوماری لێدەكەوتەوە ، بۆیە لە ئەنجامی رێككەوتنیان لە گەڵ یەكێتی قورسایی سەربازییان خستبووە بەرەی جەنگ لە كوردستان بە هیوای سەركەوتن بە سەر سوپای عێراق و روخانی حوكمەتی بەعس. سوپای عێراق و یەكەسەربازییەكانی كوردی سەر بە حكومەت كە ناسرابوون بە (الافواج

الخفيفه) لە چوارچێوەی ئۆپەراسیۆنێکی سەربازی کە ناویان لێنابوو (ئەنفالی یەکەم) لە شوباتی 1988 توانیان هێرشێکی گەورەی سەربازی دەستپێبکەن بۆ ئەو ناوچە و گوندانەی کەبارەگاکانی سەرکردایەتی یەکێتی لێبوو، لەم هێرشە فراوانە کە نزیکەی مانگێکی خایاند و چەکی کیمیاوی تێدا بەکارهێنرا سوپای عێراق توانی لە چەند قۆڵەوە پێشڕەوی بکەن ، هێزەکانی یەکێتی بە مەبەستی کردنەوەی بەرەیەکی تر لە دژی سوپای عێراق و کەمکردنەوەی فشاری هێرشی سەربازی لە سەر بارەگاکانی سەرکردایەتی لە شەوی 14 ئازاری 1988 بە هێرشێکی هاوبەش لەگەڵ هێزەکانی پارتی دیموکراتی کوردستان و حزبی سۆسیالیستی کوردستان و بزوتنەوەی ئیسلامی و هێزەکانی فەیلەقی بەدری ئۆپزسیۆنی عێراقی توانیان شاری هەڵەبجە رزگار بکەن، بەلام ئێران لە بەر بەرژەوەندی تایبەت بە خۆیان لە دەزگاکانی راگەیاندنی خۆیاندا پرۆپاگەندەی لەرادەبەدەریان کرد بۆئەم سەرکەوتنە سەربازییە دەکرد و بەسەرکەوتنی سەربازی سوپاکەی خۆیان دایاننا . ئەمەش یەکجاری حوکمەتی عێراقی هاندا بۆ لێدانی شارەکە بە چەکی کیمیاوی لە 16 ئازاری 1988، کە بێ گوێدانە رای گشتی جیهانی و پرەنسیبەکانی مافی مرۆڤ ئەو تاوانە گەورەیەی ئەنجامدا . حوکمەتی عێراق دوای لێدانی هەڵەبجە ئیتر ئەم شارەی فەرامۆشکرد و خۆی یەکلاکردەوە بۆ گورز وەشاندنی سەخت لەهێزەکانی یەکێتی کە بە سەری مارەکەیان وەسفکردبوو، بۆیە لەو هێرشەی ئەنفالی یەکەم بەردەوام بوو تا سەرکردایەتی یەکێتی ناچار بوو لە 18 ئازار بارەگاکانی بکشێنێتەوە ، سوپای عێراقیش دەستی بەسەردا گرتن بە سەرکەوتنێکی گەورەی وەسفکرد وخۆشی و ئاهەنگیان بۆی گێڕا .

لە گەڵ ئەوەشدا هێشتا حوکمەتی عێراق ترسی ئەوەی هەبوو کە پلانی سەربازی داهاتووی ئێران ویەکێتی گرتنی چاڵە نەوتەکانی کەرکوك بێت، چونکە تەنها شاری دەربەندیخان بەدەست حوکمەتی بەعسەوە مابوو بۆ پەیوەستکردنی هێزەکانی ئێران لە هەڵەبجەو ناوچە ئازاد کراوەکانی یەکێتی لە گەرمیان کە تا نزیك کەرکوك درێژ دەبوەوە . بۆیە عەلی حەسەن ئەلمەجید لە کۆبونەوەیەکی لە گەڵ سەرۆکەکانی ئەفواج خفیفەی کورد وتبوی "هەڵەبجە گیراوە دەستێکمان شکاوە نابێت بێڵین هەموو لەشمان بکەوێتە مەترسیەوە، بۆیە دەبێت بە هەر نرخێك بێت و بەر لەوەی یەکێتی و ئێران بکەونە خۆیان بۆ هێرشی تر، پێویستە بە زووترین کات ناوچەکانی گەرمیان و قەرەداغ لە ژێر دەسەلاتی پێشمەرگەی یەکێتی پاك بکرێتەوە" . ئنجا بە پێی پلانی دارێژراو هەڵمەتەکانی تری ئەنفالکردنی کورد و داگیرکردنی ناوچە رزگارکراوەکانی کوردستان دەستی پێکرد کە تا مانگی ئابی1988 درێژەی کێشا ، کۆتا هەڵمەتی ئەنفالیش ناوچە ئازادکراوەکانی ژێر دەسەلاتی پارتی دیموکراتی کوردستانی گرتەوە لە دەڤەری بادینان کە دیسان هێزەکانی بەعس بە چەکی کیمیاوی گوندەکانی ناوچەکەیان بۆردومانکردو دەیان هەزار کورد بۆ خۆدەربازکردن لە مردن بە گازی کیمیاوی ئاوارە بوون و پەڕینەوە بۆ تورکیا . بێگومان لە هەڵمەتەکانی ئەنفال نزیکەی 182 هەزار ژن و منداڵ و پیر و جوان بوونە قوربانی ، حوکمەتی بەعس لە بەر ئەوەی وەکو تاوانی کیمیابارانی هەڵەبجە رای گشتی جیهان و هەرای راگەیاندن لە دژیان نەخرۆشێت ، بۆ ئەوەی بەنهێنی پرۆسەی کۆمەڵکوژی خۆی ئەنجام بدا و کەس پەی بە ئاسەواری تاوانیان نەبات ئەو ژمارە زۆرەی ئەنفال لە بیابانەکانی ناوەڕاست و باشوری عێراق هەموویانی گوللە باران کرد و بە بلدۆزەر کردنی بە ژێر خۆڵەوە، کە بێگومان تا ئەمرۆش بە ئاسانی نادۆزرێنەوە . بێگومان هەڵمەتە بەد ناوەکانی ئەنفال پرە لە کارەساتی دڵتەزێن و دیمەنی ناخ هەژێن کە هەموویان بەڵگەن لە سەر نیازو پلانی پێشوەخت بۆ جینۆسایدکردنی گەلی کورد ، بەلام دیارە بەسەرهاتی خێزانەکەی (عاصی مستەفا ئەحمەد) کە بۆ خۆی تراجیدیایەکی هەمیشە زیندووە و زیاتر لە هەموو بەسەرهاتەکان

بەڵگەیەکی ئەمرە لە سەر دڕندەیی بەعس و سووربونی لە سەر قڕکردنی کورد بیّ جیاوازی .خۆش بەختانە عاصی مستەفا ئەحمەد کە سەربازێکی دیلی کورد بوو یەکێك بوو لە شایەتحاڵەکانی دۆسیەی ئەنفال لە کاتی دادگاییکردنی صەدامدا ، چیرۆك و بەسەر هاتی خۆی و خێزانەکەی و بەڵگەی خودی دیوانی سەرۆکایەتی کۆماری عێراق کە دەیسەلمێنیّ خێزان و منداڵەکانی ئەنفالکرا بوون دای بە گوێی صەدامدا لە کاتی ئامادەبوونی لە هۆڵی دادگادا(...)

پەراوێزەکان

---

[i]) میشێل عەفلەق: لە بنەماڵەیەکی بە رەچەڵەك یۆنانیە وخوێندنی تایبەتی لە سەر رێبازی مەسیحی ئۆرسدۆکسی تەواو کردووە لە دیمەشق ، دوا قۆناغی خوێندنی لە زانکۆی سۆربۆن لە فەرەنسا تەواو کردووە . أريك رولو ،" سيما و الاحزاب السياسيه في الشرق الاوسگ حتى عام 1963 " ترجمه وتعليق محمد حافظ سعيد، مجله متين العدد(119) ، (دهوك .كانون الاول 2001م) ، ص 86، الهامش رقم 10 .

[ii]) حسن العلوى ، العراق دوله المنظمه السريه (قم – 1370 – هـ – ش)، ص ص 9 – 15 .

[iii]) بۆ زیاتر زانیاری لە سەر هەڵوێستی بەعس بەرامبەر قاسم وهەوڵی تیرۆرکردنی بڕوانە : لیپ عبدالحسين جواد الزبيدى، پوره 14 تموز 1958 في العراق، وزاره الپقافه و الاعلام – بغداد – 1979)، ص ص 498–508

[iv])لە بارەی ململانێی نێوان بەعس ولایەنگرانی عبدالناصر لە (بزوتنەوەی نەتەوە پەرستانی عەرب) بڕوانە: باتريك سل ، الاسد الصراع على الشرق الاوسگ ، گ10، (شركه المگبوعات للنشر – بيروت –2007) ص ص 136 –139

[v]) رێکخراوی فەتح: ریکخراوێکی رزگاریخوازی فەلەستینیە لەکانونی دووەمی ساڵی 1965 دامەزراوە ، لە رووداوەکانی ئەیلولی 1970 لە ئوردون وجەنگی ناوخۆیی لوبنان 1975 –1990 تێوەگلا بوو نوێنەرایەتی گەلی فەلەستین بووە لە پرۆسەی ئاشتی ئۆسلۆ لە گەڵ ئیسرائیل بە سەرکردایەتی عەرەفات ، لە دوای مردنی عەرەفات لە 2004 مەحمودعباس ناسراو بە ئەبو مازن سەرکردایەتی رێکخراوی فەتح دەکات ،هلگی باومگرتن ، من التحرير إلى الدوله تاريخ الحركه الفلسگينيه 1948 – 1988 ص ص 153–154

[vi]) یاسر عەرەفات : لەخێزانێکی فەلەستینی لەشاری قاهیرە لە 1929 هاتۆتە دونیاوە ، لە هەرەتی لاویدا زۆر نزیك ودۆستی بنەماڵەی موفتی فەلەستینی حاجی ئەمین حوسێنی وفەیسەڵی کوری بوو لەوانەوە فێری وانەی خەبات وبەرگری بوو ، رێکخراوی فەتحی دامەزراند لە 1965 وچەندین چالاکی فیدائی ئەنجامداوە لە دژی ئیسرائیل، دوای دەرچونی رێکخراوی فەتح لە لوبنان هاوینی ساڵی 1982 لە ئەنجامی هێرشی ئیسرائیل بۆ سەر بەیروت ، ئیتر عەرەفات خەریکی کاری چالاکی سیاسی بوو تا پرۆسەی ئاشتی ئۆسلۆ لە ئەیلولی ساڵی 1993 دواتر وەکو سەرۆکی فەلەستین هاتەوە بۆ ناوچەی ئۆتۆنۆمی لە کەرتی رۆژئاوا لە فەلەستین لە ساڵی 2004 کۆچی دوایی کرد.بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە : مجله الرواسي : الذكرى العاشره لاستشهاد الزعيم القائد الرمز ياسر عرفات العدد الپاني (عددخاص) ، السنه الاولى ،(دائره الاعلام والپقافه بحركه الفتح – 2014م)http://www.fateh-gaza.com/files_lib/files/8_1417882738_3454.pdf تاريخ الزياره 17–6–2016

[vii]) لە بارەی هەوڵەکانی بەعس بۆ تێکدانی ریزەکانی فەتح وتیرۆرکردنی یاسر عەرەفات بڕوانە: حسن علوى ،مصدر سابق، ص110

[viii]) لە بارەی پرۆسەکانی بە عەرەبکردنی کورد وسەندنەوەی ڕەگەزنامە لەکوردەکانی سوریا بڕوانە : هیریەت مۆنتگمری ، کوردی سوریا بوونێکی نکۆڵی لێکراو، وەرگێڕ: مینەو پێشەوا ، (مەڵبەندی کوردۆلۆجی – سلێمانی – 2009ز)، ل ل 101 – 122.

[ix]) نديم أحمد الياسين ، المساله الكرديه مواقف ومنجزات ،(وزاره الأعلام – بغداد – 1975)، ص9

[x]) عبدالفتاح على البوتاني ، موقف الأحزاب السياسيه العراقيه من القچيه الكورديه 1946 – 1970، (مركز الدراسات الكورديه و حفڤ الوپائق – جامعه دهوك – 2007)، ص64

[xi]) علی صالح السعدی : لە ساڵی 1928 لە بەغداد هاتۆتە دونیاوە بەرەگەز کوردی فەیلیە ، لە سەرەتادا ئەندامی پارتی سەربەخۆیی بوو ، دواتر هاتە ناو بەعسەوە ، دوای چەند ساڵێك بوو بە ئەندامی سەرکردایەتی نەتەوەیی وسکرتێری حزبی بەعس لە هەرێمی عێراق 1963 ، لە کودەتای 1963 پۆستی جێگری سەرۆك وەزیران وەزیری ناوخۆی وەرگرت . بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە: حنا بگاگو ، العراق الشيوعيون و البعپيون و الچباگ الأحرار ، الكتاب الپالپ ، تر : عفيف الرزاز ، (دار المتنبى – بغداد – 2006)، ص320.

[xii]) ليپ عبدالحسين جواد الزبيدى،مصدر سابق ، ل 111.

[xiii]) گالب شبيب : کادرێکی بەرزی حزبی بەعس بوو لە ساڵی 1931 لە ڕومێسە لە بنەماڵەیەکی عەرەبی شیعە لە دایك بووە ، ئەندازیاری دەکرد دوای تەواوکردنی زانکۆ ، لە کودەتای بەعس 1963 پۆستی وەزیری دەرەوەی بەرکەوت . حنا بگاگو ، مصدر سابق، ص 320

[xiv]) على كريم سعيد ، عراق 8 شباگ 1963 من حوار المفاهيم إلى حوار الدم مراجعات ڤ ژاكره گالب شبيب، (دار الكنوز – بيروت – 1999)، ص 247

[xv]) حنا بگاگو ، مصدر سابق ، ص 128

[xvi]) هانی الفکیکی : لە ساڵی 1936 لە بەغداد لە دایك بووە ، بەرەگەز عەرەبێکی شیعە بوو، لە ساڵی 1954 پەیوەندی بە بەعسەوە کردووە ، بوو بە ئەندامی سەرکردایەتی بەعس لە عێراق ، لە ساڵی 1964 لە حزب وە دەرنرا و چەند جارێك زیندانی کراوە ، لە 1979 عێراقی بەجێهێشت ، بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە : هانى الفكيكى، اوكار الهزيمه ، تجربتى ڤ حزب البعپ العراقى، (قم – 1992).

[xvii]) نفس المصدر ، ص ص 294 – 295، هەروەها بڕوانە : مارف عومەر گول، جیۆسایدی گەلی کورد لە بەر ڕۆشنایی یاسای تازەی نێودەوڵەتاندا چ3 ، (مەکتەبی بیرو ڕۆشنبیری – سلێمانی – 2006)، ص 27،

[xviii]) زكى الأرسوزى : لە ساڵی 1899 لە ئەنتاکیا لە دایك بووە ، خوێندنی لە زانکۆی سۆربۆن لە فەرەنسا تەواو کردووە ، لە ماوەی ژیانی دوو حزبی سیاسی دامەزراندووە یەکێکیان بە ناوی (الحزب القومى العربى) ئەوی تریان (حزب البعپ العربى)، چەندین دانراوەو کتێبی فکری وسیاسی نوسیوە ، لە ساڵی 1944 وازی لە ژیانی سیاسی هێناوە ، پاتريك سيل ، مصدر سابق ، ص ص 52–54 .

[xix]) عبدالفتاح على البوتانى ، مصدر سابق، ص 66.

[xx]) فؤاد الركابى: بەعسیەکی شیعە بوو لە شاری ناسرییە لەساڵی 1926 لە دایك بووە ، کۆلیجی ئەندازیاری تەواو کردووە لە ساڵی 1951 ، لە ساڵی 1948 بووەتە بەعسی وچەند ساڵێ دواتر بووە سکرتێری حزبی بەعس ، لە دوای شۆڕشی 1958 وەك نوێنەری بەعس بووە وەزیری دەوڵەت لە حوکمەتەکەی عبدالکریم قاسمدا ، لە 1959 دەستی لە پۆستەکە کێشایەوە ، لە ساڵی 1961 لە حزبی بەعس دەرکرا ، لە ساڵی 1969 هەر بەدەستی بەعس لە زیندان کوژرا . حمید المگبعى ، موسوعه الأعلام العراق ڤ القرن العشرين، ج2، (بغداد – 1996)، ص 179.

[xxi]) عبدالفتاح علي البوتاني ، مصدر سابق، ص125

[xxii]) ميڤان عارف بادى ،الحركه القوميه الكورديه التحرريه في كوردستان العراق 1958 – 1963 (دار سبيريز للنشر – اربيل – 2005)، ص150.

[xxiii]) اوريل دان، العراق في عهد قاسم، تر: جرجيس فتح الله (دار اراس للنشر – أربيل – 2012) ص 188

[xxiv]) بەرەی نیشتمانی –الجبهه القومیه : ئەم بەرەیە لە (حزبی سەربەخۆیی وحزبی بەعس وبزوتنەوەی نەتەوە پەرستانی عەرە ب) پیکهاتبوو لە ئازاری ساڵی 1961 ئامانجیان یەکگرتنەوەی خێرابوو لە گەڵ کۆماری عەرەبی یەکگرتوو، بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە : لیپ عبدالحسین جواد الزبیدی، مصدر سابق ،ص 516

[xxv]) حزب البعث العربي الاشتراكي ، نضال البعث، القطر العراقي 1958 – 1963 ، ج7، (بيروت – 1965)، ص ص170 – 172

[xxvi]) عبدالفتاح علي البوتاني ، مصدر سابق ، ص 129.

[xxvii]) شیاوی ووتنە ئەفسەرێکی ناو سوپای عێراق کە خەڵکی سلێمانی بووبە ناوی (کەریم قەرەنی) پردی پەیوەندی نیوان ئیبراهیم ئەحمەد سکرتێری پارتی وتاهر یحیی بوو ، دواتر ئەم پەیوەندییانە چوونە ئاستێکی بەرزتر، لە کانونی دووەمی 1963 صالح یوسفی ئەندامی سەرکردایەتی پارتی وعلی صالح السعدی ئەندامی سەرکردایەتی بەعس پێکەوە دانیشتن . بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە : دانا ئ‌ێدم شمدت ، رحله إلى رجال شجعان في كردستان، تر: جرجيس فتح الله ، (دار مكتبه الحياه – بيروت – 2011)، ص ص 356 –358

[xxviii]) بەپێی ئەم یاسای ژمارە (80) ڕێژەی لە 99٪ ئەو ڕووبەرەی کەمکردۆتەوە کە کۆمپانیاکان بە ماف وجیاوکی خۆیانیان دادەنا لە عێراق ، بۆیە وڵاتانی خاوەن کۆمپانیاکان دەستیانکرد بە پیلانگێڕی لە دژی حوکمەتی قاسم . أوريل دان ، مصدر سابق ، ص ص 456– 458

[xxix]) کوردۆ عەلی، سۆڤێت وبزوتنەوەی نیشتمانی کورد ، چ2، (دەزگای چاپ و پەخشی حەمدی – 2009) ل 115

[xxx]) سعد ناجي جواد ، العراق و المسأله الكرديه 1958– 1970، (دارالسلام – لندن – 1990)، ص76

[xxxi]) هاني الفكيكي، مصدر سابق ،ص ص 296–297

[xxxii]) تاهر یەحیا : لە بەغداد ساڵی 1914 لە دایك بووە بە ڕەچەڵەك تكریتیە ، بۆچونێك هەیە دەڵی بنەماڵەی تاهر یەحیا بەرەگەز کورد بوون ، ئەندامی ڕێکخراوی ئەفسەرانی ئازادیخواز بووە لە 1957 – 1958، لە کودەتای 1968 پۆستی سەرۆکی ئەرکانی سوپای پێسپێردرا ، لە سەردەمی سەرۆك عبدالسلام عارف وعبدالرحمانی برای سەرۆك وەزیران بووە : سيف الدين الدوري ، الفريق گاهر يحيى چحيه الصراعات العسكريه و السياسيه في العراق گ1(دار العربيه للعلوم ناشرون –بيروت – 2008م) ، ص 5 ومابعدها " حافڤ قاچي ، بیرەوەری ، (دهوك – 2003ن)، ل ل 349–350

[xxxiii]) شيرزاد زكريا محمد ، الحركه القوميه الكورديه في كردستان العراق 8شباگ 1963 – 17 تموز 1968 (دار سپيريز للگباعه والنشر – أربيل – 2001)، ص71

[xxxiv]) سعد ناجي جواد، مصدر سابق ، ص77

[xxxv]) وەرگیراوە لە علي كريم سعيد، مصدر سابق ، ص 249

[xxxvi]) فۆاد عارف : لە ساڵی 1913 لە دایك بووە ، ئەفسەرێکی کوردی ناو سوپای عێراق بوو لە سەردەمی پاشایەتی وپاسەوانی غازی پاشا بوو، پۆستی وەزیری کشتوکاڵی هەبوو لە حوکمەتی عبدالکریم قاسم، لە کودەتای

بەعس ساڵی 1963 وەزیری ئەوقافی پێسپێردرا .بۆ زانیاری زیاتر: بڕوانە : فؤاد عارف ، مذكرات فؤاد عارف ، تقديم : كمال مظهر أحمد، (الدار العربيه للموسوعات – بيروت – 2006)، ص 17 ومابعدها.

[xxxvii]) نفس المصدر ، ص 225

[xxxviii]) سعد ناجي جواد، مصدر سابق ، ص78

[xxxix])مسعود البارزاني ،البارزاني والحركه التحرريه الكورديه 1961–1975، ج3 (أربيل – 2002)،ص83

[xl]) سعد ناجي جواد، مصدر سابق، ص78.

[xli]) پاسەوانی نەتەوەیی – الحرس القومي : بە پێی بەیانی ژمارە (3) لە لایەن ئەنجومەنی نیشتمانی سەرکردایەتی شۆڕشەوە دەرچوو لە 8 شوباتی 1963 میلیشیای بە ناو (پاسەوانی نەتەوەیی – الحرس القومي) پێکهێنرا (عبدالكريم مصطفى) کرا بە فەرما ندەی ئەم یەکە نیمچە سەربازییە . لە سەردەمی نۆ مانگی حزبی بەعس میلیشیاکانی حەرەس قەومی زۆر کردەوەی قێزەون ودژ بە مرۆڤایەتیان ئەنجامدا کە دەچونە خانەی قڕکردن وکۆمەڵکوژییەوە ، زۆر جار حەرەس قەومی خۆی لە دەزگاکانی دەوڵەت بە گەورەتر دەزانی ، تەنانەت زۆر لە ئەفسەرانی سوپای عێراق نارەزایی ونیگەرانیان لە دەستیان دەردەبڕی ، کاتێك عبدالسلام عارف دەسەڵاتی بەعسیەکانی لەناوبرد میلیشیای حەرەس قەومیشی بە (لەرێ لادەر – المنحرفون) ناوبرد وبەفەرمانێکی رەسمی هەڵیوەشاندەوە لە 18 تەشرینی دووەمی 1964 ، بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە : جعفر عباس حميدي ، تاريخ الوزارات العراقيه في العهدالجمهوري 1958 – 1968، ج7،(بيت الحكمه – بغداد – 2005) ،ص 12.

[xlii]) کادروبەرپرسەکانی حزبی شیوعی لە بەغداد بەوە تۆمەتبار کران کە ئەوان رۆژی 8–9 شوبات پشتگیریان لە قاسم کردووە وداوایان لە جەماوەر کردوە کە بچن بە گژ کودەتاچیاندا، بۆیە بۆ ماوەی نۆ مانگ کەوتنە بەر پەلاماری قڕکردن بە دەیان کادریان کە لە زیندان بوون گوللە باران کران وسەدانی تریان لە ژێر ئەشکەنجەو لێدانی بێڕەحمانەی بەعسیان گیانیان سپارد . بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە : صلاح الخرسان ، صفحات من تاريخ الحركه الشيوعيه في العراق ، (دار الفرات – بيروت – 1993)،ص ص 114–116" عزيز سباهي ، عقود من تاريخ الحزب الشيوعي العراقي ، ج2، (الثقافه الجديده – دمشق– 2003)، ص541، مەلائەحمەدی بانیخێڵانی ،بیرەوەرییەکانم، (ب– ش – ب– س)، ل ل187–190

[xliii]) عزيز الحاج: رۆشنبیر وسەرکردەیەکی حزبی شیوعی عێراقی بوو بە رەگەز کوردی فەیلی بوو ، لە ئەیلولی 1967 خۆی و لایەنگرانی لە حزبی شیوعی جیا بونەوە لە ژێر ناوی (سەرکردایەتی ناوەندی – القياده المركزيه) کاری سیاسیان دەکرد . صلاح الخرسان ، مصدر سابق ، ص 131.

[xliv]) سعد .ب أسكندر ، "كورد بغداد الفيليه ونظام البعث" بحث منشور في كتاب الاثنيه والدوله – الاكراد في العراق وايران وتركيا للمؤلفين (فريدهاليدای وئاخرون)، (ب.م – ب.ت)، ص 317.هەروەها بڕوانە :

International Federation for Human RightsIraq: Continuous and silent Ethnic Cleansing Displaced PERSONS in Iraq Kurdistan and Iraqi refugees in Iran,Report Allinance Intrenationale Pourla Justic,January,2003,Pp24-25

[xlv]) علي سنجاري ، القضيه الكورديه وحزب البعث العربي الاشتراكي ، ج1، (دهوك – 2006)، ص 28.

[xlvi]) صلاح الخرسان ، التيارات السياسيه في كردستان العراق قراوه في ملفات الحركات والاحزاب الكرديه في العراق 1946–2001، (مؤسسه البلاغ – بيروت –2001)، ص ص 113–114

---

xlvii) عبدالفتاح علي يحيى البوتاني ، وپائق عن الحركه القوميه التحرريه الكورديه ملاحڤات تاريخيه ودراسات أوليه ،(مؤسسه موكرياني للنشر – أربيل – 2001) ص 230

xlviii) ئەحمەد حەسەن بەكر: لە تكريت ساڵی 1914 هاتۆتە دونیاوە، وەكو ئەفسەری ڕێكخراوی ئازادیخواز بەشداری شۆڕشی 14 تەمموز1958 كردووە، چووەتە ریزی بەعسەوە لە ساڵی 1960 ، لە كودەتای دووەمی بەعس 1968 سەرۆكایەتی كۆماری عێراقی گرتەدەست تا تەمموزی 1979 . باقر أمين الورد، أعلام العراق الحديپ ، مراجعه وتقديم : ناجي معروف ج1، (بغداد – 1979)، ص 73

xlix) شيرزاد زكريا محمد ،مصدر سابق ، ص89

l) المصدر نفسه، ص90

li) شاندی میللی حوكمەتی عێراق پێكهاتبوو لە ﴿ محمد ڕەزا شبیبی سەرۆكی بەرەی میللی وفائق سامەرایی جێگری سەرۆكی پارتی سەربەخۆیی وحسین جمیل لە پارتی نیشتمانی دیموكراتی وعبدالعزیز دوری سەرۆكی زانكۆی بەغداد وفیصل حبیب خەیزەران یەكێك لە بەرپرسانی بەعس وكەسایەتیەكی كورد بە ناوی زەید عوسمان ﴾. بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە : أمين سامي الغمراوي، قصه الاكراد في شمال العراق ، (دار النهچه العربيه – القاهره – ب.ت)، ص276.

lii) سعد ناجي جواد، مصدر سابق،ص 94

liii) منڑر الموصلي ، القچيه الكرديه في العراق (البعپ و الاكراد)، (دار المختار – دمشق – 2000م)، ص154

liv) صالح مهدی عماش : لە بغداد ساڵی 1925، لە ساڵی 1952 چوەتە ریزی حزبی بەعسەوە ، لە كودەتای 1963 پۆستی وەزارەتی بەرگری وەرگرت ، ئەندامی سەركردایەتی نەتەوەیی وهەریمایەتی بەعس بووە لە عێراق ، لە كودەتای دووەمی بەعس بوو بە وەزیری ناوخۆی عێراق وجێگری سەرۆك كۆمار 1968– 1970 ، دواتر دوور خرایەوە وەكو باڵوێزی عێراق نێردرا بۆ مۆسكۆ، لە ساڵی 1985 كۆچی دوایی كرد. بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە : صالح مهدي عماش ، رجال بلا قياده حول اسرائيل ، (المؤسسه العامه للصحافه والگباعه – بغداد – 1970) ، حنا بگاگو ، مصدر سابق ، ص322

lv) عبدالكريم فرحان ، حصاد الپوره " مڑكرات " تجربه السلگه في العراق 1958 – 1968 ، (دار البراق – لندن – 1994)، ص 158

lvi) علي كريم سعيد ، مصدر سابق ، ص258

lvii) أمين هويدي ، 50 عاماً من العواصف مارأيته قلته (مركز الاهرام – القاهره – 2002)،ص103

lviii) شيرزاد زكريا محمد ،مصدر سابق ، ص 109

lix) محمد احسان ، كردستان ودوامه الحرب ، (لندن – 2000م)، ص 57

lx) شایانی ووتنە عدنان خیراللە گلفاح برای خێزانەكەی صدام حسین ئەویش بەشداربووە لە گەڵ زەعیم صدیق لە تاوانی كوشتاری دڕندانەی بەعس بەرامبەر خەڵكی سلێمانی كە لە حامیەكە روویدا بوو لە حوزەیرانی 1963 . بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە ، صلاح الخرسان ، التيارات السياسيه ، ص115

lxi) لە بارەی تاوانەكانی زەعیم صدیق مصگفی لە شاری سلێمانی. بڕوانە : شارەوانی سلێمانی ، (ستاڤی گۆڤاری سلێمانی)، شەهیدانی نۆی حوزەیرانی 1963 چەند لاپەڕەیەكی خوێناوی لە خەباتی گەلی كورد (سلیمانی – 2002ن)، لا 7 بەدواوە .

[lxii]) له بارەی تەعریب و راگواستنی گوندەکانی کوردی پارێزگای کەرکوك بڕوانە : نوری الگالبانی ، منگقە کرکوك ومحاولات تغيير واقعها القومي (لندن– 1995)، ص ص 56 – 58 ، شۆڕش حاجی ، تەعریبی کەرکوك سیاسەتی تەعریب لە دوو تویی هەشتا بەڵگەنامەدا (وەزارەتی رۆشنبیری – سلێمانی – 2004)، ل ل 40 – 41

[lxiii])کاوە نادر ، کەندیناوە لە نێوان راگواستن وبەعەرەبکردندا (هەولێر – 2001) ل 37 –40

[lxiv]) علی کریم سعید ، مصدر سابق ،ص 257

[lxv]) پەیوەندی ئەمەریکا بە کودەتای بەعسەوە شتێکی بەڵگەنەویستە سەرجەم سەرچاوەکان ئاماژەی بۆ دەکەن تەنانەت ئەمەریکیەکان یەك لیستی ناوی کادرە شیوعیەکانیان دابوو بە دەسەڵاتدارانی بەعس بۆ ئەوەی بیانکوژن ، هەروەها خودی بەعسیەکان لە باسی مەسەلەی کەسایەتی مامۆستای زانکۆی بە رەگەز لوبنانی (ئیلیا زغیب) کەوانەی دەووتەوە لە زانکۆی بەغداد وپێدانی زانیاری سەربازی وتەکنیکی لە سەر تانکی سۆڤێتی جۆری تی 62 بە ئەمریکیەکان ، هەموو ئەمانە بەڵگەی حاشا هەڵنەگرن لە سەر ئەو جۆرە هەماهەنگی وپەیوەندییانە ، بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە: حنا بگاگو ،مصدر سابق ، ص300 ، هانی الفکیکی ، ص 269 ، علی کریم سعید ، مصدر سابق ، ص ص 269 – 272

[lxvi]) لە 3 تەمموز 1963 کۆماری مەنگۆلیا ئەم پێشنیارەی خستە بەردەستی یۆپانت سکرتێری نەتەوە یەکگرتوەکان ، فاچل رسول ، کردستان والسیاسە السوفیتیە في الشرق الاوسگ، تر: غسان نعمان (سلیمانیە – 2008) ،ص280" حامد محمود عیسی ، المشکلە الکردیە في الشرق الاوسگ ، (مکتبە مدبولی – القاهرە – 1992)، ص208" رۆینە لۆمبۆرن ، کورد گەلێکی بێ وڵات ، وەرگێر : ئەمجەد شاکەلی (ستوکهۆلم – 1994)، ل 49

[lxvii]) لە 29 تەمموزی 1963 هەر دوو نوێنەری یەکێتی سۆڤێت وچیکۆسلۆفاکیا لە کۆنگرەی ئابوری کۆمەڵایەتی نەتەوە یەکگرتوەکان پێشنیاریان کرد کە باس لە مەسەلەی جینۆسایدکردنی کورد بکرێت کە حوکمەتی بەعس ئەنجامی دابوو . بەڵام وڵاتانی رۆژئاوا دژی ئەم پێشنیارە وەستانەوە . بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە : هەژار موکریانی ، بارزانی (وەزارەتی رۆشنبیری – 1998)،ل21

[lxviii]) حامد الحمدانی، لمحات من تاریخ حرکە التحرر الکردیە في العراق (السوید – 2005م)، ص ص 85–86" صلاح الخرسان ، التیارات السیاسیە ، ص171

[lxix]) أدیپ و ائی ، أیف ، بینروز ، العراق دراسە في علاقاتە الخارجیە وتگوراتە الداخلیە 1915 – 1975 تر: عبدالمجید حسیب القیسی ،ج2،(الدار العربیە للموسوعات – بیروت – 1989)، ص97

[lxx]) باڵی مەکتەبی سیاسی لە ئەنجامی ناکۆکی نێوان خۆیان وبارزانی لە 1964 ودواتر بە هۆی چەند گۆڕانکاری لە 1965، لە ساڵی 1966 هاتنە پاڵ حوکمەتی عێرا ق بە ئومێدی ئەوەی بتوانن پێکەوە سەرکردایەتی شۆڕشی کورد کە بەدەستی بارزانیەوە بوو لە ناو بەرن، بۆ زانیاری زیاتر لە سەر ئەو پێشهاتە سیاسیانە بڕوانە : دیفید أدامسن ، الحرب الکوردیە و انشقاق 1964 : ترجمە و تقدیم : جرجیس فتح الله ، گ1،(دار ئاراس للگباعە والنشر– أربیل – 2012 م) ، ص 33 ومابعدها

[lxxi]) حسن العلوی ، مصدر سابق ، ص85

[lxxii]) أیوب بارزانی ، الحرکە التحرریە الکردیە وصراع القوی الإقلیمیە والدولیە 1958–1975(دار نشر حقائق المشرق – حنیف – 2011م)، ص331" جرجیس فتح الله ، زیارە للماچي القریب، گ2، (دار الشمس – ستوکهولم – 1978)، ص53

[lxxiii]) فەرەیدون عەبدولرەحیم عەبدولا ، بارودۆخی سیاسی کوردستانی عێراق 1970 – 1974 (چاپخانەی منارە – هەولێر –2008)ل ل 51 52

[lxxiv]) شایانی ووتنە صەدام لە سەردانی بۆ لای بارزانی رۆژی 4 کانونی دووەم 1970 لە ناوپردان سێ کاتژمێر بە تەنها لە گەڵ بارزانی کۆبوەوە وتبوی ئامادەیە هەموو داواکارییەکانی بارزانی جیبەجێ بکات ، لە بەرامبەردا داوای لە بارزانی کردبوو کە لە گەڵی رێك بکەوێت بۆ ئەوەی ئەویش بتوانێت لە ململانێی ناوخۆیی خۆیاندا سەربکەوێت بە سەر ناحەزەکانیدا . بڕوانە : مسعود البارزانی ، البارزانی و الحركه التحرريه الكورديه ، ص 235

[lxxv]) Robert **G .** Rabil, OPERATION "TERMINATION OF TRAITORS": THE IRAQI REGIME THROUGH ITS DOCUMENTS Middle East Review of International Affairs, Vol. 6, No. 3 (September, 2002), P15.

[lxxvi]) جواد هاشم ، مذكرات وزير عراقي مع البكر وصدام – ذكريات في السياسه العراقيه 1967– 2000،(بيروت – 2003)، ص40

[lxxvii]) لە بارەی چۆنێتی دوور خستنەوەی صالح مهدی عماش بۆ مۆسكۆ بڕوانە : "صالح مهدي عماش سفيرللعراق في موسكو " مقال منشور في صحيفه الصباح الجديد الألكترونيه المتاحه على الأنترنيت www.newsabah.com/wp/newspaper تاريخ الزياره 17 /6/ 2016

[lxxviii]) نازم گزار: بەرپرسێکی بەعسی شیعە بوو، ناسراو بوو بە (أبوحرب) نمونەیەك بووە لە دڵڕەقی ودڕەندەیی، بەرپرسی دەزگای ئاسایشی گشتی بووە لە نێوان 1968 – 1973 . زۆر بە وەحشیگەری ناسراو بوو لای زیندانیەکان حەوزی تیزابی هەبوو. هەوڵیدا بۆ کودەتا کردن لە حوزەیرانی 1973 بەڵام سەرکەوتوو نەبوو و گیراو لە سێدارە درا . حسن علوي ، مصدر سابق ، ص47 .

[lxxix]) بۆ زانیاری زیاتر لە سەر راگواستنی کوردە فەیلیەکان لە نێوان ساڵانی 1970 –1980 لە بەغداد بۆ ئێران بڕوانە : خليل اسماعيل محمد، الكرد الفيليين بين حملات التسفير وسياسه التعريب ، (جامعه صلاح الدين – أربيل – 2005)، ص ص 48 –49 ، مارف عومەر گوڵ ، سەرچاوەی پێشوو، ل 27

[lxxx]) بۆ زانیاری زیاتر لە سەر دانان وپلانی تیرۆرکردنی ئیدریس بارزانی لە بەغداد 6 کانونی یەکەمی 1970. بڕوانە : شكيب عقراوي ، سنوان المحنه في كردستان أهم الحوادث السياسيه والعسكريه في كردستان العراق من 1958 – 1980 (مگبعه المناره – أربيل – 2007م)،ص ص 309 – 310" سەیدکاکە ، بیرەوەری پێشمەرگەیەك (چاپخانەی وەزارەتی رۆشنبیری – هەولێر– 1997)، ل95

[lxxxi]) لە بارەی پلانی تیرۆرکردنی بارزانی لە29 ئەیلولی 1971. بڕوانە : محسن دزه يی، أحداث عاصرتها 1961– 1975، ج2،(دار ئاراس للنشر – أربيل – 2002م) ، ص 223 – 224

[lxxxii]) لە بارەی بەرەی نیشتمانی پێشکەوتنخواز کە بەعس و حزبی شیوعی وچەند پارتێکی کارتۆنی کوردی لە خۆگرتبوو تەمموزی ساڵی 1973 بڕوانە : مكرم الگالباني، مراحل تگور الحركه القوميه الكرديه مج1،(مؤسسه حمدي – سليمانيه – 2009) ،ص 329 ومابعدها ، هەروەها بڕوانە : ئیبراهیم جەلال ، خواروی کوردستان وشۆڕشی ئەیلول بنیاتنان وهەڵتەکاندن 1961–1975،چ3(چاپخانەی ژیار – سلێمانی – 1999)، ل366

[lxxxiii]) بۆ زیاتر زانیاری لە بارەی پەیماننامەی دۆستایەتی وهاوکاری نێوان عێراق ویەکێتی سۆڤێت لە 9نیسانی 1972 بڕوانە : هيلين كارير دانكوس ،السياسه السوفيتيه، (ب.م – ب.ت)، ص301، وينظر أيضاً :

Francis Fukuyama,The Soviet Union and Iraq Since, (Rand – U.S- 1980), p36

lxxxiv) له بارەی ئەو چەکە پێشکەوتوانەی سۆڤێت دابوویان بە عێراق بڕوانە : أیوب بارزانی ، مصدر سابق ، ص ص 328–327

lxxxv) وەرگیراوە لە : مسعود البارزانی ، مصدر سابق ، ص 296

lxxxvi) لە ماوەی یەك ساڵی جەنگی سەپێنراو 1974–1975 بە سەر گەلی کورد سوپای عێرا ق بە کوشندەترین وترسناکترین چەك شارو ناوچەکانی کوردستانی بۆردومان دەکرد ، لە 24 نیسان 1974 فڕۆکەکانی عێراق بە بۆمبای ناپاڵم شاری قەڵادزێ بۆردومانکرد لە ئەنجامدا (130) کەس کە لە ناویاندا هەشتا مناڵی قوتابخانەی سەرەتایی بوون کوژران ، هەروەها لە 26 هەمان مانگ فڕۆکەکان شاری هەڵەبجەیان بۆردومانکرد نزیکەی 140 کەسیتر کوژران ، لە بارەی هێرشە دڕندانەکەی سوپای عێراق بۆ سەر کوردستان وزیانەکانی مەدەنی وسەربازی .بڕوانە : گۆینتەر دیشنەر ، کورد: گەلی لە خشتەبراوی غەدرلێکراو ،گۆرینی لە ئەڵمانیەوە بۆ عەرەبی : عبدالسلام بەرواری ، گۆرینی لە عەرەبیەوە بۆ کوردی : حمەکەریم عارف چ2 (وەزارەتی رۆشنبیری – هەولێر – 1999ز)ل ل 274–273

lxxxvii) لە بارەی تەعریبکردنی کوردستانەوە لە ساڵانی دوای رێککەوتنی جەزایر بڕوانە : ئەمین قادر مینە ، ئەمنی ستراتیجی عێراق سێکوچکەی بەعسیان (تەرحیل – تەعریب – تەبعیس)، چ2،(سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیجی کوردستان – سلێمانی – 1999ز)،ل139 بەدواوە .

lxxxviii) ئیبراهیم جەلال ، سەرچاوەی پێشوو ، ل 404

lxxxix) لە سەر چۆنێتی دامەزراندنی یەکێتی نیشتمانی کوردستان لە کۆتایی ئایاری 1975و چۆنێتی دەستپێکردنەوە خەباتی چەکداری .بڕوانە نەوشیروان مستەفا ئەمین ، لە کەناری دانوبەوە بۆ خڕی ناوزەنگ دیوی ناوەوەی رووداوەکانی کوردستانی عێراق 1975–1978 (لەندەن – 1997)، ل63 بەدواوە " سەروەر عەبدولرەحمان عومەر، یەکێتی نیشتمانی کوردستان دامەزراندن ودەستپێکردنەوەی شۆڕش 1975– 1976 (سەنتەری تەما – سلێمانی – 2002ز)، ل ل84– 142

xc) وەرگیراوە لە نەوشیروان مستەفا ئەمین ، سەرچاوەی پێشوو ، ل 93.

xci) بۆ زانیاری زیاتر لە سەر ووتوێژی نێوان یەکێتی نیشتمانی کوردستان وحوکمەتی بەعس ساڵی 1983–1984 بڕوانە : نەوشیروان مستەفا ئەمین ، خولانەوە لە ناو بازنەدا دیوی ناوەوەی رووداوەکانی کوردستان 1984–1988،چ2، (مەڵبەندی ئاوەدانی کوردستان – 1999ز)، ل ل 5 – 84.

xcii) لقمان خیالی، " تهدید بالإبادە سبق الأنفال بأعوام " مقال منشور بصحیفە (الاتحاد) العدد (367) الجمعە 2000/4/28

xciii) نەوشیروان مستەفا ئەمین ، خولانەوە ، ل 89.

xciv) شیاوی ووتنە نەوشیروان مستەفا لە کتێبەکەیدا دژی ئەم جۆرە بۆچوون ورەخنەنایە وبەرای ئەو ئەمە ناتێگەیشتنە لە رەوتی رووداوەکانی مێژوو، پێدەچێت تارادەیەك بیروڕای ناوبراو لەمبارەوە دروست بێت، چونکە حوکمەتی بەعس پلانی پێشوەختی خۆی هەبووە بۆ لە ناوبردنی شۆڕشی کورد بەڵگەش لە سەر ئەوە هەڕەشەکەی تارق عەزیز لە پێش دەستپێکردنی گفتۆگۆی یەکێتی وبەعس لە ساڵی 1983 . بۆ زانیاری زیاتر لەمبارەوە بڕوانە : نەوشیروان مستەفا ئەمین ، خولانەوە، ل ل147 – 148

xcv) صلاح الخرسان ، التیارات السیاسیە ، ص ص 266–267.

xcvi) المصدر نفسە.

[xcvii]) نەوشیروان مستەفا ئەمین ، خولانەوە ، ل126.

[xcviii]) صلاح الخرسان ، التيارات السياسيه ، ص 439

[xcix]) نەوشیروان مستەفا ئەمین ، خولانەوە ، ل 205 هەروەها بڕوانە:

Joost R,Hiltermann,The 1988 Anfal Campaign in Iraqi Kurdistan ,Online Encyclopedia of Mass Violence,2008,p5.

[c]) جۆناپان – سی راندل ، کوردستان یان کلۆلی نەتەوەیەك ، وەگێڕان : خەسرەو شاڵی (وەزارەتی رۆشنبیری – سلێمانی – 2003ز)، ل 308. هەروەها بڕوانە :

Kristen.M,sornsin,Out of The Mountains into Politics:The Kurdish Nationalist Movement in Iraq ,Central European University,Department of Nationalist Studies 2008 ,p21

[ci]) بۆ زانیاری زیاتر لە سەر لیستی ناوی ئەو بەرپرسە خۆفرۆشانەی مەفرەزە تایبەتەکان وناوی سەرۆك ئەفواجەکانی خەفیفە کەرێبەرو پێشەنگی هێزەکانی عێراق بوون لە هێرشە بەد ناوەکانی ئەنفالدا ودەستیان هەبووە لە گیرۆدەکردنی پێشمەرگە وخەڵکی سڤیلی گوندنشینی ناوچە رزگارکراوەکان . بڕوانە: زیاد عەبدولرەحمان ، تونی مەرگ ،هێرشەکانی ئەنفال لە بەڵگە نامەکانی رژێمی بەعسدا ، چ2 ،(سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیجی کوردستان – سلێمانی – 2003ز)، ل 23 بەدواوە .

[cii]) صلاح الخرسان ، التيارات السياسيه ، ص ص 439-440.

[ciii]) المصدر نفسه .

[civ]) لە بۆردومانی کیمیایی شاری هەڵەبجە نزیکەی 5000 هەزار ژن منداڵ و پیرو بوونە قوربانی و زیاتر لە 10000 هەزار کەسیش بریندارو کەمئەندام بوون ، بڕوانە: UNPO,Commemoration the Kurdish genocide anExhibition 29 March 2013 European Parliament

[cv]) صلاح الخرسان ، التيارات السياسيه ، ص441.

[cvi]) نەوشیروان مستەفا ، خولانەوە ، ل151.

[cvii]) ئەم زانیارییە پشت دەبەستێت بە گێڕانەوەی یەکێك لە سەرۆك فەوجەکانی خەفیفە بە ناوی (ص أ . ر) کە ئامادەی ئەو کۆبوونەوەیە بووە .

[cviii]) شایانی ووتنە هەڵمەتە بەد ناوەکانی ئەنفال لە رووی کات وشوێنی ئەنجامدانیەوە کراوە بە هەشت هەڵمەتی سەربازییەوە کە بە هەڵمەتی ئەنفالی یەکەم دەست پێدەکات لە 23 شوباتی تا 19 ئازاری 1988 لە ناوچەی سەرگەڵو و بەرگەڵو ، هەڵمەتی ئەنفالی دووەم ناوچەی قەرەداخ لە 22ئازار – 1 نیسانی 1988 ، هەڵمەتی ئەنفالی سێیەم ناوچەی گەرمیان 7 نیسان – 20 نیسان 1988، هەڵمەتی ئەنفالی چوارەم دۆڵی زێی بچوك 3- 8 ئایاری 1988، هەڵمەتی ئەنفالی پێنجەم و شەشەم و حەوتەم دۆڵ وچیاکانی شەقڵاوە و راوەندوز 15 ئایار بۆ 26 ئاب 1988 ، هەڵمەتی هەشتەمی ئەنفال ناوچەی بادینان 25 ئاب – 6 ئەیلولی 1988. بۆ زانیاری زیاتر لە سەر ووردەکارییەکانی ئەم هەڵمەتە سەربازییانە وکۆی قوربانی هەر هەڵمەتێك بڕوانە ، میدڵ ئیست ووچ، جینۆساید لە عێراقدا پەلاماری ئەنفال بۆ سەر کورد ، وەرگێڕان محمد حمەصالح توفیق، (وەزارەتی رۆشنبیری – سلێمانی – 2004ز)، ل ل 149 – 371. هەروەها بڕوانە :

The Center of Halabja against Anfalization and genocide of the Kurds,“Anfal” The Iraqi State’s Genocide against the Kurds(CHAK), February 2007,P P 17 – 62.

[cix]) عەلی کیمیاوی لە گفتگۆکانی دوای ڕاپەڕین لە گەڵ بەرەی کوردستانی ڕەخنە دەگرێت لە ژمارەی ئەنفالکراوەکان ، بەڵام دان دەنێت بەوەی کە ژمارەیان لە 100 هەزار زیاتر بووە . هەروەها لە بەڵگەنامەکان کە بریتین لە شریتی ڤیدیۆیی ولە ڕاپەڕیندا دەستی بە سەردا گیراوە ، دەنگی عەلی مەجید تۆمارکراوە کە قسە بۆ ئەندامە پێشکەوتوەکانی بەعس دەکات وبەرگری لە تاوانەکانی بە کارهێنانی گاز وژەهری کیمیاوی لە دژی کورد دەکات ودەڵێت (کێ بەرهەڵستی ئەم کارە دەکات ؟ کۆمەڵگای نێو دەوڵەتی دەی با کۆمەڵگەی نێودەوڵەتی وئەوانەیش کە بایەخ بە قسەکانی دەدەن هەر بۆ خۆیان بڵێن) . جۆناپان – سی راندل ، سەرچاوەی پێشوو ، ل 308

[cx]) لە بارەی ئەنفالکردنی ئەو ژمارە کوردەی کەوتە دەست هێزەکانی بەعس لە شریتێکی تۆمارکراودا عەلی حەسەن مەجید دەڵێ (چیم لەو هەمووە بکردبایە هەر دەبوا بە بلدۆزەر لە چاڵم بنانایە) جۆناپان – سی راندل ،سەرچاوەی پێشوو ، ل 310

[cxi]) بۆ زیاتر ئاشنابوون بە چیرۆك وبەسەرهاتی تراجیدیای قوربانیانی کارەساتی ئەنفال . بڕوانە : عارف قوربانی، شایەتحاڵەکانی ئەنفال ، بەرگی سێیەم ، چ1، (وەزارەتی ڕۆشنبیری – سلێمانی – 2003ز)، ل27 بەدواوە .

[cxii]) بۆ زانیاری زیاتر لە سەردڕندەیی و وەحشیگەری بەعس و بەسەرهاتی دڵتەزێنی خێزان ومناڵی سەربازی دیلی کوردی گەڕاوە لە ئێران (عاصی مستەفا ئەحمەد) و بەڵگەی حاشا هەڵنەگری دیوانی سەرۆکایەتی کۆماری عێراق کە دان دەنێت بەوەی کە خێزان و مناڵی ناوبراو لە لایەن هێزەکانی عێراقەوە لە ئۆپەراسیۆنەکانی ئەنفال لە ناوچوون . بڕوانە : میدلْ ئیست ووچ، جینۆساید لە عێراقدا ل ل 14–15

دەرئەنجام

لە دوای شیکاری و لێکدانەوەی زانیاری و بەڵگەنامەکانی تایبەت بە هەڵوێست و مامەڵەی بەعس لە گەڵ دۆزی رزگاریخوازی گەلی کوردا لە چەند دەیەی رابردوودا . توێژەر گرنگترین دەرئەنجام و ڕاسپاردەکان لەم چەند پەرەگرافەی خوارەوە کورت دەکاتەوە:

- لە فەرهەنگی بەعس پێش هاتنە دەسەڵات و دوای هاتنیشیان هیچ هەڵوێستێکی شایستە و ڕێگە چارەیەکی دروستیان پێنەبووە بۆ چارەسەرکردنی مەسەلەی کورد، جگە لە هەوڵدان بۆ سڕینەوەی مۆرکی نەتەوایەتی کورد بە هەر شێوەیەك بێت .
- گەر بەعس منەتی ئەوەی دەکرد بە سەر کوردەوە کە ئۆتۆنۆمی پێداوە لە عێراق ، لە تورکیا و ئێرانیش هیچ جۆرە مافێکیان نییە ، کە چی هەر خودی بەعس لە سایەی لامەرکەزی و ئۆتۆنۆمیدا بە دڕندانەترین شێوە گەلی کوردی جینۆسایدکردووە و هەوڵی داوە بوونی کورد وەکو نەتەوە بسڕێتەوە لە ماوەی دوو جار حوکمڕانی خۆیدا.
- ئەگەر بەشی کورد لە لکاندنی ئەم بەشەی نیشتمانەکەی بە عێراقی عەرەبەوە تەنها نەهامەتی و قڕکردن بووبێت لە رابردوودا ، لە ئێستاشدا هیچ ئاسۆیەکی گەش بە دی ناکرێت لە سایەی دەسەڵاتی دیفاکتۆی ڕەش و تاریکی (داعش) وتاوانە قێزەونەکانیان، مەترسی نیاز خراپی هەندێك لایەنی شیعە ومیلیشیاکانی (حشدی شعبی)، کە ڕەنگە زۆر لە بەعس زیاتر تینووی لەناوبردن و جینۆسایکردنی گەلی کوردبن .
- بۆیە پێویستە گەلی کورد ئەم دەرفەتە زێڕینەی کە هاتۆتە پێش لە دەستی خۆی نەدا ، ناومالی خۆی ڕێکخاتەوە بەرەو یەکلاکردنەوەی چارەنوسی خۆی هەنگاو بنێ ، بەرنامەی تۆکمە و گشتگیر دابڕێژێت بۆ سەربەخۆیی بەر لەوەی تووشی چەندین هەڵمەتی تری جینۆسایدکردن بێتەوە.

لیستی سەرچاوەکان

سەرچاوەی کوردی

1. ئەمین قادر مینە ، ئەمنی ستراتیجی عێراق سێکوچکەی بەعسیان (تەرحیل – تەعریب – تەبعیس)، چ2،(سەنتەری لێکۆلینەوەی ستراتیجی کوردستان – سلێمانی – 1999ز)
2. ئیبراهیم جەلال ، خوارووی کوردستان و شۆڕشی ئەیلول بنیاتنان و هەڵتەکاندن 1961–1975،چ3(چاپخانەی ژیار – سلێمانی – 1999)
3. جۆناپان – سی راندل ، کوردستان یان کلۆلی نەتەوەیەك ، وەگێڕان : خەسرەو شالّی (وەزارەتی رۆشنبیری – سلێمانی – 2003ز)
4. رۆینە لۆمبۆرن ، کورد گەلێکی بیّ ولات ، وەرگێر : ئەمجەد شاکەلی، (ستوکهۆلم – 1994)
5. زیاد عەبدولرەحمان ، تونی مەرگ ، هێرشەکانی ئەنفال لە بەڵگە نامەکانی رژێمی بەعسدا ، چ2 ،(سەنتەری لێکۆلینەوەی ستراتیجی کوردستان – سلێمانی – 2003ز)
6. سەروەر عەبدولرەحمان عومەر، یەکێتی نیشتمانی کوردستان دامەزراندن و دەستپێکردنەوەی شۆڕش 1975–1976 (سەنتەری تەما – سلێمانی – 2002ز)
7. سەیدکاکە ، بیرەوەری پێشمەرگەیەك (چاپخانەی وەزارەتی رۆشنبیری – هەولێر– 1997)
8. شارەوانی سلێمانی ، (ستاڤی گۆڤاری سلێمانی)، شەهیدانی نۆی حوزەیرانی 1963 چەند لاپەڕەیەکی خوێناوی لە خەباتی گەلی کورد (سلیمانی – 2002ز)
9. شۆرش حاجی ، تەعریبی کەرکوك سیاسەتی تەعریب لە دوو تویی هەشتا بەڵگەنامەدا (وەزارەتی رۆشنبیری – سلێمانی – 2004)
10. عارف قوربانی، شایەتحالّەکانی ئەنفال ، بەرگی سێیەم ، چ1، (وەزارەتی رۆشنبیری – سلێمانی – 2003ز).
11. گۆینتەر دیشنەر ، کورد: گەلی لە خشتەبراوی غەدرلێکراو ،گۆرینی لە ئەلّمانیەوە بۆ عەرەبی : عبدالسلام بەرواری ، گۆرینی لە عەرەبیەوە بۆ کوردی : حەمەکەریم عارف چ2 (وەزارەتی رۆشنبیری –هەولێر – 1999ز)
12. فەرەیدون عەبدولروحیم عەبدولاّ ، بارودۆخی سیاسی کوردستانی عێراق 1970 – 1974 (چاپخانەی منارە – هەولێر –2008)
13. کاوە نادر ، کەندیناوە لە نێوان راگواستن و بەعەرەبکردندا (هەولێر – 2001)
14. کوردۆ عەلی، سۆڤێت و بزوتنەوەی نیشتمانی کورد ، چ2، (دەزگای چاپ و پەخشی حەمدی – 2009)
15. مارف عومەر گول، جیۆسایدی گەلی کورد لە بەر رۆشنایی یاسای تازەی نێودەوڵەتاندا چ3 ، (مەکتەبی بیرو رۆشنبیری – سلێمانی – 2006)،
16. مەلائەحمەدی بانیخیلانی ،بیرەوەرییەکانم، (ب– ش –ب– س)
17. میدڵ ئیست ووّچ، جینۆساید لە عێراقدا پەلاماری ئەنفال بۆ سەر کورد ، وەرگێڕان محمد حەمەصالح توفیق، (وەزارەتی رۆشنبیری – سلێمانی – 2004ز)
18. نەوشیروان مستەفا ئەمین ، لە کەناری دانوبەوە بۆ خڕی ناوزەنگ دیوی ناوەوەی روداوەکانی کوردستانی عێراق 1975–1978 (لەندەن – 1997ز)

19. ـــــــــــ، خولانەوە لە ناو بازنەدا دیوی ناوەوەی رووداوەکانی کوردستان 1984 – 1988،چ2، (مەڵبەندی ئاوەدانی کوردستان – 1999ز)
20. هەژار موکریانی ، بارزانی (وەزارەتی رۆشنبیری – 1998)
21. هیریەت مۆنتگمری ، کوردی سوریا بوونێکی نکۆلی لێکراو، وەرگێر: مینەو پێشەوا ، (مەڵبەندی کوردۆلۆجی – سلێمانی – 2009ز)

سەرچاوەی عەرەبی :

1. أديپ و ائی ، أيف ، بينروز ، العراق دراسه فی علاقاته الخارجيه و تگوراته الداخليه 1915 – 1975 تر: عبدالمجيد حسيب القيسی ،ج2(الدار العربيه للموسوعات – بيروت – 1989)
2. أريك رولۆ ،" سيماو الٲحزاب السياسيه فی الشرق الٲوسگ حتی عام 1963" ترجمه وتعليق محمد حافڤ سعيد، مجله متين العدد(119) ، (دهوك .كانون الٲول 2001م) ، ص 86، الهامش رقم 10 .
3. أمين سامی الغمراوی، قصه الاكراد فی شمال العراق ، (دارالنهچه العربيه – القاهره – ب.ت)
4. أمين هويدی ، 50 عاماً من العواصف مارأيته قلته (مركز الاهرام – القاهره – 2002)
5. اوريل دان، العراق فی عهد قاسم، تر: جرجيس فتح الله (دار اراس للنشر – أربيل – 2012)
6. أيوب بارزانی ، الحركه التحرريه الكرديه وصراع القوی الإقليميه و الدوليه 1958–1975(دار نشر حقائق المشرق – حنيف – 2011م)، جرجيس فتح الله ، زياره للماچی القريب، گ2، (دار الشمس – ستوكهولم – 1978)
7. باتريك سل ، الٲسد الصراع علی الشرق الٲوسگ ، گ10، (شركه المگبوعات للنشر – بيروت –2007)
8. باقر أمين الورد، أعلام العراق الحديپ ، مراجعه وتقديم : ناجی معروف ج1، (بغداد – 1979)، ص 73
9. جعفر عباس حميدی ، تاريخ الوزارات العراقيه فی العهدالجمهوری 1958 – 1968، ج7،(بيت الحكمه – بغداد – 2005)
10. جواد هاشم ، مڑكرات وزير عراقی مع البكر وصدام – ڑكريات فی السياسه العراقيه 1967 – 2000،(بيروت – 2003)
11. حامد الحمدانی، لمحات من تاريخ حركه التحرر الكرديه فی العراق (السويد – 2005م)
12. حامد محمود عيسی ، المشكله الكرديه فی الشرق الٲوسگ ، (مكتبه مدبولی – القاهره – 1992)
13. حزب البعپ العربی الاشتراكی ، نچال البعپ، القگر العراقی 1958 – 1963 ، ج7، (بيروت – 1965)
14. حسن العلوی ، العراق دوله المنڤمه السريه، (قم – 1370 – ه – ش)
15. حميد المگبعی ، موسوعه الٲعلام العراق فی القرن العشرين، ج2، (بغداد – 1996)
16. حنا بگاگو ، العراق الشيوعيون و البعپيون و الچباگ الٲحرار ، الكتاب الپالپ ، تر : عفيف الرزاز ، (دار المتنبی – بغداد – 2006)
17. خليل اسماعيل محمد، الكرد الفيليين بين حملات التسفير و سياسه التعريب ، (جامعه صلاح الدين – أربيل – 2005)
18. دانا ئ‌دم شمدت ، رحله إلی رجال شجعان فی كردستان، تر: جرجيس فتح الله ، (دار مكتبه الحياه – بيروت – 2011)

19. ديفيد أدامسن ، الحرب الكورديه وانشقاق 1964 : ترجمه و تقديم : جرجيس فتح الله ، گ1،(دار ئاراس للگباعه والنشر– أربيل – 2012 م)
20. سعد .ب أسكندر ، "كورد بغداد الفيليه و نڤام البعپ" بحپ منشور فى كتاب الاپنيه والدوله – الأكراد فى العراق و ايران وتركيا للمؤلفين (فريدهاليداى و ئخرون)، (ب.م – ب.ت)
21. سعد ناجى جواد ، العراق والمسأله الكرديه 1958– 1970، (دارالسلام – لندن – 1990)
22. سيف الدين الدورى ، الفريق گاهر يحيى چجيه الصراعات العسكريه و السياسيه فى العراق، گ1،(دار العربيه للعلوم ناشرون –بيروت – 2008م) حافڤ قاچى ، بيرەوەرى ، (دهوك – 2003ن)
23. شكيب عقراوى ، سنوان المحنه فى كردستان أهم الحوادپ السياسيه والعسكريه فى كردستان العراق من 1958 – 1980 ،(مگبعه المناره – أربيل – 2007م)
24. شيرزاد زكريا محمد ، الحركه القوميه الكورديه فى كردستان العراق 8شباگ 1963 – 17 تموز 1968، (دار سپيريز للگباعه والنشر – أربيل – 2001)
25. صالح مهدى عماش ، رجال بلاقياده حول اسرائيل ، (المؤسسه العامه للصحافه والگباعه – بغداد – 1970)
26. صلاح الخرسان ، التيارات السياسيه فى كردستان العراق قراوه فى ملفات الحركات و الاحزاب الكرديه فى العراق 1946–2001، (مؤسسه البلاغ – بيروت –2001)
27. صلاح الخرسان ، صفحات من تاريخ الحركه الشيوعيه فى العراق ، (دارالفرات –بيروت – 1993)
28. عبدالفتاح على البوتانى ، موقف الأحزاب السياسيه العراقيه من القچيه الكورديه 1946 – 1970، (مركز الدراسات الكورديه و حفڤ الوپائق – جامعه دهوك – 2007)
29. ———— ، وپائق عن الحركه القوميه التحرريه الكورديه ملاحڤات تاريخيه ودراسات أوليه ،(مؤسسه موكريانى للنشر – أربيل – 2001)
30. عبدالكريم فرحان ، حصاد الپوره " مڤكرات " تجربه السلگه فى العراق 1958 – 1968 ، (دار البراق – لندن – 1994)
31. عزيز سباهى ، عقود من تاريخ الحزب الشيوعى العراقى ، ج2، (الپقافه الجديده – دمشق– 2003)
32. على سنجارى ، القچيه الكورديه و حزب البعپ العربى الاشتراكى ، ج1، (دهوك – 2006)
33. على كريم سعيد ، عراق 8 شباگ 1963 من حوار المفاهيم إلى حوار الدم مراجعات فى ڤاكره گالب شبيب، (دار الكنوز – بيروت – 1999)
34. فاچل رسول ، كردستان والسياسه السوفيتيه فى الشرق الأوسگ تر: غسان نعمان (سليمانيه – 2008)
35. فؤاد عارف ، مڤكرات فؤاد عارف ، تقديم : كمال مڤهر أحمد، (الدار العربيه للموسوعات – بيروت – 2006)
36. لقمان خيالى، "تهديد بالإباده سبق الأنفال بأعوام " مقال منشور بصحيفه (الاتحاد) العدد (367) الجمعه 2000/4/28 م
37. لپپ عبدالحسين جواد الزبيدى، پوره 14 تموز 1958 فى العراق، (وزاره الپقافه والاعلام – بغداد – 1979)
38. محسن دزەيى ، أحداپ عاصرتها 1961–1975،ج2،(دار ئاراس للنشر – أربيل – 2002م)
39. محمد احسان ، كردستان ودوامه الحرب ، (لندن – 2000م)
40. مسعود البارزانى ، البارزانى والحركه التحرريه الكورديه 1961–1975، ج3 (أربيل – 2002)
41. مكرم الگالبانى، مراحل تگور الحركه القوميه الكرديه مج1،(مؤسسه حمدى – سليمانيه – 2009)

42. منزر الموصلى ، القچيه الكرديه فى العراق (البعپ و الاكراد)، (دار المختار – دمشق – 2000م)

43. ميڤان عارف بادى ،الحركه القوميه الكورديه التحرريه فى كوردستان العراق 1958 – 1963 (دار سبيريز للنشر – اربيل – 2005)

44. نديم أحمد الياسين ، المساله الكرديه مواقف ومنجزات، (وزاره الٲعلام – بغداد – 1975)

45. نورى الگالبانى ، منگقه كركوك و محاولات تغيير واقعها القومى (لندن– 1995)

46. هانى الفكيكى، اوكار الهزيمه ، تجربتى فى حزب البعپ العراقى، (قم – 1992).

47. هلگى باومگرتن ، من التحرير إلى الدوله تاريخ الحركه الفلسگينيه 1948 – 1988

48. هيلين كارير دانكۆس ،السياسه السوفيتيه، (ب.م – ب.ت)

سەرچاوە ئینگلیزییەکان :

1-– Francis Fukuyama,The Soviet Union and Iraq Since, (Rand – U.S- 1980)

2- International Federation for Human RightsIraq: Continuous and silent Ethnic Cleansing Displaced PERSONS in Iraq Kurdistan and Iraqi refugees in Iran,Report Allinance Intrenationale Pourla Justic,January,2003

3- Joost R,Hiltermann,The 1988 Anfal Campaign in Iraqi Kurdistan ,Online Encyclopedia of Mass Violence,2008,

4- Robert **G .** Rabil, OPERATION “TERMINATION OF TRAITORS”: THE IRAQI REGIME THROUGH ITS DOCUMENTS Middle East Review of International Affairs, Vol. 6, No. 3 (September, 2002)

5- The Center of Halabja against Anfalization and genocide of the Kurds,“Anfal” The Iraqi State’s Genocide against the Kurds(CHAK), February 2007

6- UNPO,Commemoration the Kurdish genocide anExhibition 29 March 2013 European Parliament

7- Kristen.M,sornsin,Out of The Mountains into Politics:The Kurdish Nationalist Movement in Iraq ,Central European University,Department of Nationalist Studies 2008

مواقع الانترنت :

"صالح مهدى عماش سفيرللعراق فى موسكو " مقال منشور فى صحيفه الصباح الجديد الٲلكترونيه المتاحه على الٲنترنيت www.newsabah.com/wp/newspaper تاريخ الزياره 17 /6/ 2016

مجله الرواسى : الزكرى العاشره لاستشهاد الزعيم القائد الرمز ياسر عرفات العدد اليانى (عددخاص) ، السنه الٲولى ،(دائره الٲعلام واليقافه بحركه الفتح – 2014م) http://www.fateh-gaza.com/files_lib/files/8_1417882738_3454.pdf تاريخ الزياره 17–6–2016